Б. І. Антонич.

Заповіт Листопаду.

Не закопати до могил
цього, що творче та живе,
ні Чорний Янгол — лопотом зловісних крил
струни душі не перерве.

Вже сльози й арфи непотрібні
ні плач за днями, що розбилися об скелю.
Не вішайте на стелю
прикрас жалоби чорносрібних.

Вже не придавить камінь часу
стихійних мрій, що виросли з землі,
хоча б гірку отрути чашу
подали руки злі.

Ще зацвітуть лани просторії,
забудемо, що пережили.
Ще вирівняє Бог могили
колесами історії.

Не загнуздати вже живла,
не вижере пісок очей,
бо є найвища Влада Влад,
що присуд ізрече.

Не випалить сердець посуха
та не запаморочить сном юрби.
Не закопати у гроби
живого духа.

Б. І. Антонич.

Magnificat.

Співай душе моя похвальну псальму Богу,
словами — зорями, словами — перлами, лунай і мерехти,
співай душе ясного сонця перемогу,
словами — рожами, словами — іскрами горить вогонь святий.

Співай душе моя могутню пісню Богу,
злети на мене Голуб-Дух і крилами закрий
надхненний зміст налий у мене в форму вбогу,
нехай горить в очах захоплення вогонь святий.

Співай душе моя пречисту пісню Богу.
О, радуйся, о веселися вся!
Вкажи захопленим очам Твою дорогу,
хай арфою Твоєю стану я.

О, серце заспівай Йому похвальну псальму.
Він единий Бог Величний.
Надхнення вітер гне душі моєї пальму.
Він в усім акорд музичний.

Наталя Королева.

Сторінка з книги.*)

Сталось це давно... й недавно. Або — сказати певніше — ще не сталось, лише почалось давно й продовжується до днесь. Немов якісь окремі розділи з довшого оповідання, чи образки з розріжнених чисел журналу, що ілюструють ріжні шматочки однієї й тієї ж повісти. Важко по них розповісти всю повість. А ще тяжче, що нема в ній початку.

То ж, шукаючи того початку, мушу кілька разів повертати далеко назад.

*
* *

Зазнавши всіляких пригод революції, діставши нову рану й контузію в громадській вже війні, я з невилікуваним запаленням легенів у нетоплених вагонах знову добилася до Середньої Европи. Побувала в добре знаних мені раніш місцевостях, але ж тепер побачила їх цілком іншими. Не так — може — змінила їх військова руїна та загальний занепад, як змінився на них мій власний погляд, бо моє особисте життя пішло тепер новим шляхом: нині не була вже я знудженою глоб-тротеркою для европейських реставраторів та готелієрів; тепер я була емігранткою, тобто людиною, що мусить виробити собі існування в конкуренції з тубільським населенням. Треба розповідати, що це не було легко?...

В другому році перебування на чужині мій чоловік почав довго прощатися в передпокою з лікарями, котрі мене оглянули

*) Фрагмент з більшої повісти „Золоте Серце“, з якої деякі інші частини були друковані в „Ж. Д.“ і „Л. Н. В.“ та яку перекладається тепер на чеську мову.

й виходили з нашої хати. З попереднього досвіду я вже добре знала, що це має означати. І, коли чоловік вертався до покою з безжурним обличчям і так переконуюче запевнював мене в добрих лікарських прогнозах, я мала міцні підстави сама собі поставити певну і безпомилкову прогнозу. Одначе, перебувши так довго під сталою небезпекою смерти, саме тепер у мене більш, як коли, не було бажання покидати цей світ. Війна та революція вибили мене з байдужої колії попереднього бездільного існування, нагода схотіла, щоб моє індивідуальне життя нараз стало мені вельми цінним, все старе, яким я так нудилась, зникло, мов тяжка змора, і я опинилась в цікавій течії життєвого моря, поміж новими ідеями та новими інтересами. Тому нині я не легковажила „добрими висновками" лікарських оглядин, посвідченнями Рентґена за заспокоюючими запевненнями мого чоловіка. І не тільки не здивувалась, а зраділа, коли в нашій скромній хатині зявились курортні мапи, проспекти санаторій, путеводники та пляни. Що-правда ці друки навівали на мене сум попередніх згадок: я бо бачила раніш стільки курортів як комісіонер медикальної фірми, а от же — ніякий з них не справдив покладаних на нього сподіванок. Та ж я тоді не йняла ніякої віри ні їхньому сцілющому повітрю, ні їхнім лічивим водам, ні їхнім доцільним режімам. За те ж тепер я пристану на все без суперечок і вагань! Тільки бажала я одного, щоб курорт був якнайменш популярний, без голосної слави, бо я не хотіла бачити фешенебельної публики, між якою можна було б здибати давніх знайомих, котрі б нагадали мені минуле. Чоловік радо пристав на мої бажання і вони не тільки відповідали станові його каси, але ж він мав ще й свою спасенну думку, про котру я довідалась аж далеко потім, коли вже для мене проминула небезпека: він вирішив гоїти мене не тільки гірським повітрям та дієтами, але теж і ліком, про котрий раніш я ніколи й не чула — працею...

І от, одного весняного дня ми опинились в маленькому місточку на гірськім плято, де кожний найменший детайль був лише гармонійною рисочкою в артистичному загальному малюнку природи. Повітря — прозоре й блакитне — таке чисте, що хоч не вмивайся тижнями, було напоєне лічивою силою. Прохідки в укритих запашним, віковічним бором скелях, в щілинах яких біло-рожевими килимками розкидано купи европейських диких орхідей, — викликали апетит, як у передісторичної людини. Глухий відгомін великомійської цивілізації потопав цілковито в творчому селянському характері місцевого люду. Крім невеликого, неотесаного каменя, що з ініціятиви старого поліс-мена бовванів серед мальовничої площі й мав представляти собою памятник поляглим в недавніх боях, ніщо не нагадувало про минулу війну. Примітивний готельчик для купки курсантів та маленька, чиста, мов іграшка, вілля, устаткована наївними меблями старо-народнього стилю, — були напів-порожні. Ні орхестр, ні нудних розваг, ні претенсійних туалєт не було в цій „Дже-

рельній Долині". Невибагливі гості, зі всього задоволені, як і ми, — зі смерком йшли в ліжко, а вже вдосвіта були на ногах. Взагалі: не було це подібне до ніякого курорту, на яких колись доводилось мені мучитись.

Та й у курортній віллі ми пробули дуже недовго. Швидко трапилась щаслива нагода винайняти окрему старовинну хатинку посеред величезного саду, що звисав над журливий потік, котрий бурмотів глибоко під нашою оселею в мальовничих кручах. Пів-садиби охоплював той потік, з другого ж боку, на пригорку елєгійно гомоніли старезні туї цвинтаря. Й лише з одного кутка часами доносилось лагідне, дитяче мекання кумедних цапеняток та бадьорий, незмінно оптимістичний покрик голосистого півня. Ці істоти належали нашим єдиним сусідам: бабусі й дідусеві, немов би вийнятим з дитячої казки.

Незабаром і на нашім обійсті появились звірята. Був це приблудний веселий котик з хвостиком, мов ялинка, незмінно поставленим вгору; кирпатий пес, що рідко гавкав, але невтомно хропів на всю оселю; згідні на все кремові качечки й білі, як літаючі хризантеми, кучеряві голуби. Спочатку я опікувалась лише котиком. Потім непомітно під мій догляд перейшли буркотливі голуби, далі — качечки й пес, ще далі — квітки, потім — частинно город, потім — порядок в хаті, нарешті — кухня з незнаними раніш її секретами. А поза всім іншим в часи дозвілля почав принаджувати мене й мій писальний столик, власноручно зроблений чоловіком... „так, на всякий випадок"...

Втікав день по дню, місяць за місяцем.

І не счулися ми, як минуло два повних роки. Вже давно про мої температури та кольки в боці не було й згадки. Але ж, що більше наливалося крови в мої жили, то менше лишалося змісту в наших кешенях. Еміграційне життя не мало виглядів швидкого закінчення. З колишнім світом не було жадного звязку. Знайомі та приятелі розгубились десь за потоком та цвинтарем, а в наш тихій „хутір під чужими зорями" почали заглядати сіренькі злидні. Чоловік все довше сидів за писанням листів, витяг пожовклі мапи держави, в якій ми закотвили, й — зрештою — мусів із сумом в серці відмовитись від радощів Робінзонівського існування, щоб шукати заробітку десь у великому місті. Я лишилась на господарстві сама.

В хвилини туги чи тривоги я брала улюблену книгу Святого Отця, шукаючи в ній утіхи та науки, як зносити прикрости життя. І якось впало мені на думку, що може й комусь іншому, хто перебуває в подібному стані, могла б та книга мудра стати розрадою. Але ж в нашій мові майже нема таких книжок: отже, слід би її перекласти. І я сіла за працю.

Праця показалась важкою й складною. За останні бурхливі роки я рідко мала нагоду здибуватись з латиною, старий томик був закапаний воском зі свічки якогось побожного читача, що переді мною шукав у ньому втіхи, на фільософічну витончену мову мистця — автора нелегко було знайти відповідні україн-

ські слова й звороти, особливо ж мені, котра не присвячувала раніш цьому своєї уваги. Але я не капітулювала. Ніч-що-ніч сиділа я за писанням і, коли була вже зроблена більша половина праці, я з великою прикрістю зауважила, що в книжці, колись купленій як рідкість у антикваря, бракує однієї сторінки [1]).

Що ж робити?... Жаль кинути, коли вже стільки зроблено. Але ж знайти, бодай і у великому місті в теперішній добі побожну латинську книжку з XV-го століття, — річ нелегка. До того ж я не мала найменошої можливости в ближчому часі покинути хоча і на один день своє господарство, котре потребувало мого „хозяйського ока“, що „скотинку тучить“ кожної хвилини.

З сумними думками, що навряд чи колись потім доведеться мені вернутись знову до цієї розпочатої праці, яку безперечно відсунуть у безвість буденні турботи, — я стояла біля вікна, в якому, неначе в рямцях, відтулювався далекий краєвид з білими шляхами, оздобленими золотою крайкою почервонілих на осінь дерев, на жовті хмари, підрумянені зі споду западаючим сонцем, на потік, повно налитий темною, як добре мокко, прудкою водою. Під вікном сокорила задоволена з ситого хробака курка, їй потихеньку потакували качечки, підводючи на мене свої очі-намистинки, а здалеку мягко котився басовий храп нашого ветхого бульдога. В хатинці була повна тиша, бо я стояла нерухомо, а котик мирно спав на канапці.

Зненацька я вчула, як на моє плече обережно лягла чиясь рука. Я обернулась — і закамяніла: переді мною стояв мій покійний дядько Евген.

Що таке?... Звідки і як?... Дядько ж помер саме перед моїм виїздом за кордон!

Безмежно здивована я мов пірнула в солодке почуття великої радости. Нікого з цілої своєї рідні я не любила так щиро, як небіжчика. Він був пан-отцем, жив самітно, занурений в свої книги, любив мене й в тяжкі хвилини, яких не бракувало мені в тодішньому житті, раз-у-раз і незмінно бував мені моральною міцною підтримкою. Тобто, це була справді чи не найближча мені людина, духовий звязок з якою в мене ніколи не переривався. Навіть от і тепер, навіть і його смерть все ж таки не розлучила нас остаточно!...

Я повернулася від вікна до любого гостя, а він трохи присунувся до писального столу. Поклав руку на купу списаних мною листочків і з лагідним докором похитав своєю сивою головою. Здавалося, ніби він говорить: — „Недобре міркуєш. Не кидай початої праці!“ Неначе й справді він так сказав, хоч і здалось мені, що губи його не поворухнулись і взагалі не промовив він ніякого слова. А поки я видобула з себе мову, в хатині вже

---

[1]) Книжка, про яку говорить авторка, це „Наслідування Христа“ Томи Кемпійського, яка появилася в її перекладі на укр. мову в видавництві ОО. Василіян в Жовкві 1923 р. Крім того на укр. мову переложив той твір теж еп. Боцян, виданий в Аскет. Бібліотеці о. Ректором н. Сліпим пораз другий 1930 р. і рецензований в „Дзвонах“ ч. 2. 1931. *Ред.*

не було нікого: привид зник, немов утопився в стіні, але ж на один мент я ще бачила його білу руку, котрою він ніби вказував на друге вікно покою.

Мені нагло стало дуже легко на душі. Я підійшла до вікна, куди показав дядько пальцем, — й мій погляд впав на червоні бані стародавнього францішканського кляштору, які горіли під сонцем.

Та ж, справді!... Маю ось, при руці кляштор, де повинна ж бути бібліотека, а в ній напевне є ця книга!

Думка була така гостра, що я вже накинула хустку — негайно йти туди, та згадала, що по заході сонця ченці не приймуть світських людей, — і я відсунула свою візиту францішканам на завтрішній день.

Було вже перед полуднем, коли я дзвонила під кляшторною брамою. Луна відбила тремтячий дзвінок. Ще й ще. Але ніхто не відгукнувся. Можна було подумати, що старі, вогкі будови покинені, що в них нема живої душі, але вухо вловляло далекі звуки органів чи фісгармонії. Нарешті дубові, куті залізом двері важко відтулилися. На одну мить переді мною мигнула червоновида молода постать ченця в брунатній рясі, підперезаній білим мотузом, — і враз щезла. Я бачила тільки, як він прожогом метнувся до внутрішніх дверей, а його дерев'яні „трепки" голосно й швидко задріботіли, як кастанєти в хабанері, по камяних підлогах довгого коритаря.

Я оглянула вестибуль. Кілька дверей без клямок; стіни, помальовані маловартісними працями, на яких вже позлуплювалась барва й виступили сиві плями цвіллі, чиста, але місцями мало не наскрізь прочовгана підлога. Вікном видко квадранс: оточений чотирьохкутником портиків невеликий двір з садочком, повним темних бексусів, „Божого дерева" та великих плющів. Тихо, як у вусі. Тільки з-за тих дверей, за якими зник моторний брат, чути легке шкварчання, як у кухні необачної господині, котрій тікає з горщика. Я щераз обійшла великий покій, знову переглянула всі образи, — але про мене ніхто не згадував. Зрештою, знову побачила червоного ченчика, що біг портиком в напрямі до мене. В одній його руці був грубий кухонний рушник, а в другій — велика дерев'яна копистка.

— Поздоров, Боже!... Вибачте, панночко, — простодушно усміхався чернець.

(Тут кожній жінці, хоча б їй на вигляд було й поверх пятидесятьох літ, скажуть — „панна", як що вона прийде кудись перед дванадцятою годиною дня. Бо ж „пані" в цей час не можуть покинути плити й тому бувають вдома).

— Поздоров, Боже!... Так, вибачте ласкаво, — говорив тим часом чернець. — У нас мало братів, ото ж я — й за органіста, й за кухаря, й за дверника в-одночас. Відскочив був на хвильку до органів, щоб приправитись до вечірні аж чую: дзвінок! Я — сюди, а вже шкварчить у пекарні!... Чиста спокуса!... Чого зволите бажати?

— Потребувала б поговорити з патером бібліотекарем.

— У нас нема бібліотекаря. Це — патер гвардіян порядкує книгами. Я зараз покличу! — І він знову бігцем подався по сходах, цокаючи своїми дерев'яними сандалами.

За хвильку він вже летів назад. Не спиняючись, кинув мені:

— Он вже йде! — й помчав до пекарні.

Незабаром почулося тупотіння інших „трепок". Але цей чернець йшов помалу: видимо, був старий і недужий. Спочатку мені видалось, що він спірається на патерицю, але ж, коли він наблизився, я побачила свою помилку: патер — гвардіян мав у руках довжелезну люльку. Крім того, кидались у вічі його товстелезні панчохи чистої кармазинової барви.

Мені стало весело, бо ж таких ченців я ще не бачила ніколи.

— Так, для перекладу, кажете? — перепитував патер, коли я вияснила йому мету своїх відвідин. — А хто ж це перекладає?

— Та ж таки я, достойний отче!

Патер ще уважніше подивився на мене поверх своїх окулярів, хитнув головою й посмоктав люлечки.

— Хм... — промимрив він по довгій павзі, — Панночко!... Та це ж — щонайменше — єпископська праця!...

Видимо, гвардіян не міг поняти мені віри. Я поспішила запевнити, що книжку поверну негайно, а коли б у них не було звичаєм позичати книги на руки, то я можу перекласти й тут, бо ж мені бракує лише одного листочка.

— Але: що — книжка?!... Видима річ, на віщо ж її нищити?! Тільки ж, панночко... вона ж бо... книжка латинська!

— Та саме ж латинської мені й треба!

Патер мовчки потяг кілька разів з люлечки, поглядаючи на мене: чи не глузую часом я з нього? А мене вже смішила ця сцена і я прикушувала губу, щоб не пирснути, й тим щоб не зіпсувати справи, що могла так легко розвязатись. Нарешті патер промовив:

— Так-так!... Он як!... Чи ж таки вчитаєте?... Латина-бо, а якже! — й він урочисто підніс вгору цибуха.

А все ж таки ми договорились. Патер незабаром повернув з книжкою в руках. Потримав хвилинку старий томик в шкіряній оправі, розгорнув і почав нишком переглядати, а потім подав мені розгорнену книжку:

— А-ну, прочитайте!

Я прочитала речення, друге, третє. Патер задоволено хитав головою, видимо похвалюючи мою вимову. Бачучи ж, що він робить зі мною іспит, я переклала одну по одній кілька фраз, а потім сказала: — Ovidius dixit: „Ignoti nulla cupido".

— (Овідій сказав: — „Невідомого не бажають").

Старий чернець аж засяяв:

— Це — так штука! — відказав і він мені з-латинська. — Візьміть книжку й перекладайте собі з Богом. А звідки ж ви тут узялися? Де ви вчились? — засипав він мене питаннями.

Певне того дня брати їли перестоялий обід. Але ж від тоді патер Маріян став моїм щирим приятелем.

В кляшторі була добра бібліотека. Не було в ній, що-правда, нових видань, за те ж можна було знайти справжні рідкості. Мене — жінку звичайно в саме помешкання книгозбірні не пускали, але ж патер Маріян та брат Гілярій, котрий був не тільки органістом, кухарем та придверником, але й садівником, — цілими паками носили мені до саду старовинні волюми, з яких я позичала, що мені було до вподоби.

Був уже пізній підзимок, коли ми остаточно мусіли покинути наш тихий хутір. Чоловікові трапилась праця — й ми спішно зліквідували наше господарство. Але склалось так, що я мусіла виїхати на кілька день пізніше від чоловіка.

Падав перший сніг. В порожніх хатах, дуже позбавлених привичних тіней, було незатишно й сумно. На стракатому дворі вже не було нічого живого: навіть хропливий бульдог перейшов доживати віку до сусідів, а милий котик зник, невідомо куди. В мене лишилась тільки одна непереглянута книжка, яку я мала віднести патерові Маріянові. Як звалась та книга, не зважаючи на всі дальші мої шукання й намагання, я рішуче не можу згадати й по днесь, бо ж в ті дні думки так вирували в голові. Пригадую тільки, що був це старовинний етюд з історії Бенедиктинського ордену. Я переглядала сторінку за сторінкою й, коли вже збіралась припинити читання й іти спати, здибала там наймення, з котрим у мене вязалися памятні згадки. Було це імя ченця Ромуальда, короткий життєпис, який переказував тут невідомий автор. Від першої ж сторінки я забула про втому, свій сум, сон, про все на світі, махом прочитала книжку й майже до самого ранку робила виписки...

— — — — — — — — — — — — — — — —

Тепер мушу вернути далеко назад.

Було мені років з пятнадцять. Напровесні я приїхала зі школи до маєтку своїх батьків на Великодні Свята. Заблудила в лісі під холодним дощем в легкій суконці, застудилась і тяжко захворіла. Було то вперше, що лікарі прирікли мені швидкий кінець. Та й справді, було мені так кепсько, що я вже без ніякої надії чекала на смерть, без думок, жалю й страху байдужно ставлючись до всього навколо. Єдине, що мене ще дратувало, це — безнастанні відвідини родичів, кревних та подруг. Всі вони знали, що я вельми любила квіти й наносили в мою світлицю повними снопами, котрі потім у великих вазах стояли довкола мого ліжка, переставленого на середину хати, по столиках, таборетах і просто на підлозі. Одного дня, коли мені було особливо погано, я не стерпіла, попрохала винести з покою всі квітки й рішучо нікого до мене не впускати.

І от, як нарешті, лишилась я самітня, то зауважила, що, коли я дрімаю чи буваю напів-притомною, — в моїм покою все ж таки є хтось сторонній. А що все довкола пропливало повз мої змисли дуже невиразно, то я ніяк не могла здати собі справи,

хто був той, що не хотів коритись волі уміраючої й тайком, бо ж мене категорично запевнювано, що в покої нікого нема, — доглядав мене. А преціньь я пізнала: це був мій дядько Евген.

Тим часом я все частіш стала приходити до тями. Бачила його руки, постать, тільки не чула голосу. І було мені дуже дивно, що дядько — в чорній бенедиктинській рясі, коли ж він ніколи не був ченцем. Але звязло думати мені не щастило, а говорити було важко, то я так і не вияснила собі тогоподивного факту. Тривало так кілька днів. Мені трохи полегшало й, цілковито опритомнівши, я побачила біля ліжка свого тата.

— Коли ж це стрий Евген вступив у ченці? — спитала я. — Й де ж це він, що я не бачу його сьогодні цілий день?

Батько чогось дуже схвилювався й почав мене запевнювати, що дядько взагалі тут не був, що в ченці він не вступав, що про мою недугу він знає й незабаром, дійсно приїде. А потім з притиском додав, що дядько — зовсім дужий і я не повинна нічим непокоїтись. Потім, коли вже я остаточно одужала, тільки тоді довідалась, що саме в час моєї хороби дядько був тяжко слабий на чорну віспу.

Одначе, скоро з моєї хати виходили люди, — в ній ураз обявлявся той самий бенедиктинець. Часто він сідав на моє ліжко. В напів дрімоті бачила я, що він молився й благословив мене. І коли я прийшла до стану повної притомности, він подав мені шкляний бокал, в котрому був, як рубін, червоний напій. Не було то ні вино, ні овочевий сік, але ж коли я випила кілька ковтків того напою, я враз заснула дужим, міцним сном. Прокинулась я перед світом і знову побачила того ченця. Він сидів біля мого столу й перегортав якісь папери. Чи були то мої писання, чи він приніс ті аркушики з собою, я не знала. Але ж я бачила, як він поквапливо перегортав одну картку за другою, складав, знову перегортав, немов би пильно чогось шукаючи. Я вчула в собі стільки сили, що підвелась на ліжку й тихо запитала, звернувшись, як зверталась звичайно до стрия:

— Отче, що ти робиш?

Не обертаючи до мене голови, також тихо він відповів:

— Треба знайти... Треба конче знайти...

— Що знайти?... Хто ти? — спитала я, бо ж тепер вже знала напевно, що це — не дядько Евген.

А що його каптур спадав низько на обличчя, то не було можна побачити його рис.

— Та Ромуальд же! — просто відказав чернець. — Не хвилюйся, я ж бо належу тобі й завжди — біля тебе.

— Тобто, як? — незмінно эдивувалась я тим словам, відчувши в них якусь глибоку тайну.

— Ну, от же ж! — з сумом чи терпкістю відповів Ромуальд. — Якже ж ти не знаєш?!.. Треба тільки конче знайти.

Я розхвилювалась страшенно й лягла на подушки. Тоді чернець підвівся, відгорнув на бік папери, підійшов до мого ліжка й перехрестив мене. Мені здавалося знову, що я бачу дядька.

— Живи... й знайдеш сама. Довідаєшся потім про що тепер не знаєш... — були його останні слова.

Про цю видину, черговий лік, папери і т. д. я не сказала рішуче нікому. Навіщо? Все ж одно, я наперед знала, що ні в кого не знайду зрозуміння, бо всі мої родичі дивились на світ надто реально й все те, що в ньому вважалося за аксіом, ніколи б не піддали в сумнів. Безперечно, я почула б у відповідь, що це було лише маріння в наслідок збільшеної температури, явища парамнезії чи гіпнагогії, або якісь інші подібні слова. Але ж, сховавши в собі свою таємницю, я почала всіма способами довідуватись: хто й коли був чернець Ромуальд? Чи були в нас у роді ченці-бенедиктинці з цим найменням? Хто в анналах нашого роду носив таке імя?... — Одначе на всі ці й подібні запитання ніде я не знайшла певної відповіди...

І от, тепер, по стільки роках, що я вже й забула згадувати про доброго ченця Ромуальда, десь далеко від рідної землі, в маленькому містечку серед гір я випадково натрапила на стару книжку, в якій було списане життя бенедиктинця Ромуальда. Ченця „невідомого роду", дуже побожного й взірцевого життя. Ченця-місіонаря, що, як говорив той життєпис, пішов проповідувати правдиву віру в Польщу „та інші сусідні словянські країни, на Схід". Однак, відкіль він узявся, чи повернув зі Сходу, що взагалі з ним сталось, в записках невідомого автора не було згадки.

Ну, що ж, коли це й був той самий чернець Ромуальд, що поміг мені видужати й сказав: „Знайдеш", „Довідаєшся"? Коли і як можу я довідатись і що саме знайти?.

А мій час тепер так швидко втікав, як гнідa вода в тому прудкому потоці під колишнім „нашим" хутором. Минуло вже зо три роки, як покинула я милу „Джерельну Долину". Вже кілька разів перемінила місце свого осідку. Та якось прочитала в часописі про смерть старого патера-гвардіяна й згадала тільки тепер про ті бенедиктинські аннали, котрі довелось мені прочитати в останню ніч на „тихому хуторі під чужими зорями". Добре! Але, де ж мої виписки, що зробила я була тієї ночи?

Здається, я переглянула рішуче кожний шматок, списаний моєю рукою, але ж так і не знайшла тих записок. Аж мене саму взяв сумнів: чи, дійсно, я ті виписки поробила. А як же звалась та книга?... Всі напружування памяти так і не привели до бажаного наслідку; немов би я ніколи й не бачила її наголовка! Що-правда, після пережитих контузій, мені траплялось, що з памяти остаточно випадав якийсь образ, подія, фраза. А все ж таки я кілька день літерально переболіла цією справою. Але наскочили знову ріжні турботи й іншими враженнями затулили згадану пригоду.

Україна все ще не мала сили виборсатись з-під чужого ярма. По звістках, що тепер приходили відтіль в Европу широким потоком, можна було гадати, що вона виснажена карами та знесилена голодом так, що вже перестає й борсатись. Можна

було припускати, що доведеться й віку звікувати на чужині. А тому було треба впорядити якось своє існування на довший час наперед.

В краю, де ми жили, з горячковістю будувались нові й нові доми. Старенькі халупки вважалось за „немодерні“ й власники радо квапились їх позбутися, поспішаючи змінити своє селянське життя на мійське, або — принаймні — на передмійське. Ото ж, і пощастило нам придбати собі у власність скромну хатинку за смішно малі гроші й на дуже своєрідних та зручних для нас умовинах. Ніхто, крім нас, не зважувався тієї халупки купити, бо ж причина, чому її намагались попередні господарі позбутись, була ще й інша. Тільки аж згодом ми довідались, що господиня рада булаб і просто відцуратись її, бож в тій хаті „страшило“. Що саме там було, докладно ми ні від кого не могли довідатись та зрештою, нам те було й байдуже, а тому й на перші в тім напрямі натяки ми відповіли тільки посмішкою. Я була досить призвичаєна, так мовити, мати звязки з ширшим світом, ніж його собі багато людей уявляє, а чоловік, з освіти — природник не вважав за якусь екстраординарність зустріч в житті з явищами, про які ще не викладається в школах.

В мініятурному дворику, не більшому за середнього розміру світлицю, маючи вже добрий досвід з „Джерельної Долини“ ми умудрились зробити гарненький квітничок, дарма, що був він — кажучи точно — вісім кроків завдовшки й три завширшки. Щороку на весні садили ми там одну нову троянду, а з „дерев“ — виросла нам лише висока, кучерява нагорі, то з білими запавшими квітками, то з соковитими, червоними, як намистяні, китицями ягідок, — звичайнісенька бузина. Цього ж року мабуть вітер посіяв нам зерно окропу — й поміж квітками випялась рясна, запашна парасолька.

Загалом, було тут затишно, догідно й спокійно. „Страх“ на початку й ніби мав намір чинити нам якісь прикрості й кілька разів чували ми на горищі виразні кроки, а часами — то й сильне тупотіння. Так провіркою вранці виявлялося, що ніякого безпорядку там ніхто не робив; слідів у поросі не лишав; сіна, купленого для крілика, не розкидав і не вживав. Й ми швидко перестали цікавитись тими шумами, бо ж таки на початку було стільки намаганої фізичної праці, що в сні ми могли б не почути й гармат. Але ж згодом, коли вже ми спали не так твердо, стали ми помічати, знов таки в ночі, ніби в сусідньому з відпочивальнею покої хтось повертає когутик електричного освітлення, немов би розсвічуючи лямпку. Коли ж ми входили в ту кімнату, там було темно, а виходили — за хвильку знову бренькав когутик. Тоді чоловік прикріпив у дворі люстерко в такім положенні, шоб з ліжниці можна було побачити світло в іншому покої й того, хто те світло розсвічував. Одначе — когутик бренькав, а люстерко нічого не показувало. Ми остаточно перестали на все те зважати — й за якийсь час всі ті таємничі зявища помалу зникли. Але за те в день, а частіш — у вечері,

між восьмою та девятою годинами, ми обоє чи то одинцем, чи й разом бачили виразно тінь високого чоловіка в чорній одежі. Швидким кроком та тінь переходила нашим двориком то в один то в другий бік. Бачили того невідомого й деякі наші знайомі, що нас відвідували. Але найцікавіше було те, що його незмінно бачив й присутність сторонньої істоти відчував наш освоєний кріличок-Куприянчик, котрий ніяк не боявся людей, кожному йшов до рук і, ставши стовпчиком, уважно обнюхував прихожого. А що крілики — взагалі точні й, так мовити, чималі педанти, то Куприянчик заховувався при певних явищах незмінно однаково. Отож і коли — бувало — ми зауважували, як промайнула знайома нам тінь, то наш Куприянчик біг до неї й ставав на задні лапки так само, як і до кожної реальної особи, що входила до нас у дворик.

Само собою зрозуміло, що ми не мали жадних претенсій до нашого таємничого гостя, котрий нічим нам не шкодив, але ж — видимо — не розпоряджав часом настільки, щоб довше затриматись перед нашими очима. А преців в тій тіні часами я вловлювала щось знайоме, хоч і неухвитне для усвідомлення.

І от, вже аж на третій рік нашого перебування в нашій хатинці, на початку літа трапилось таке.

Був соняшний, погідний день. На костельній вежі саме віддзвонили полудень. Я приправила обід і хотіла була вже кликати до столу чоловіка, що писав у другім покою, та згадала, що у нас „в саду“ є зелений окріп. На столі ж стояла тарілка з обібраною таранею, котру чоловік привіз з еміґрантської кооперативи, бо ж таки наші люди, хоча б опинились і на безлюдному острові, враз заложать кооперативну крамничку, намалюють на ній національний орнамент з тризубом і почнуть продавати сало й тараню!). До тарані була варена картопля, то ж я й хотіла посипати її закришкою із запашного зілля.

Коли я вийшла в квітничок і схилилась над квітками, побачила з боку, що двором промайнула тінь у чорному. „Наша тінь“ — подумала я з усмішкою й хоч знала, що тінь та вже зникла, одначе підвела голову їй вслід. Поглянула й побачила: за крок від мене, по другий бік штахеток стояв — цілком реальний, свіжий, живий — мій дядько Евген. Усміхався до мене лагідно й своїм звичаєм, як за життя, тер руку об руку. Сиве його волосся сріблом виблискувало на ясному сонці. Акуратна, чиста, немов поперше одягнена реверенда, як і за життя, була застебнута на всі гудзики. На лякових черевиках не було й порошинки.

Я так і залишилася на почіпках, як прикуцнула біля окропу. А тим часом мій милий гість цілком ясно промовив:

— Так ось ми й знову бачимось. Прийшов час, якого я довго чекав. Мушу тобі дещо висвітлити. Це — борг моєї вдячности. Не в моїй силі було його виплатити раніш.

Мені здавалося, ніби якийсь серпанок на мить заступив мені дядькову постать. А коли я провела рукою по очах, то не

побачила ні мого гостя, ні нашого садочка, ні стіни за ним, зарослої диким виноградом. Навколо ж був старий, густий ліс. Вузлуваті віти сходились вгорі над вибоїстим шляхом, що — мов коритар, був прорізаний між стінами столітніх дубів, стовбури яких обросли густим мохом. Підо мною гуркотять великі колеса старовинного повозу, на вікнах якого трусяться шкуратяні заслони. Коні несуть як шалені, а машталірів батіг свистить раз-за-разом. Мій повіз тікає від якоїсь небезпеки. Я вчуваю, як мою істоту охоплює пароксизм безмежного жаху. Бачу побіч себе напівзомлілу стару паню, котра міцно тримається однією рукою в чорній рукавичці за віконну раму коляси, а другою спазматично тисне мене до себе. Я ж, — маленька дівчинка сиджу на споді коляси, на почіпках. Й добре робить стара пані, бо хоч так скаче по корінням дерев, ремінні її ресори так бренькають, що я кожної хвилі можу вилетіти вікном у ліс. Нас ось-ось доженуть. Тупіт вершників ясно чути впрост за нами. Часами, мов пугою цьвохкають дикі, страховинні вигуки.

І нараз, коли вже страчено всяку надію, з присмерку густої алеї ми вириваємось на світлу полявину. Тут багато селян в полотняних сорочках, шкіряних, жовтих штанах і постолах, з сокирами в руках. Вони рубають ліс. Змучені коні раптом стають, як вкопані й тремтять вкритим білою збитою сметанкою тілом. Машталір, мов півень, вигукує одно тільки слово:

— Розбійни-ки! Розбійни-ки!

Враз за нами влітають і переслідувачі. Вони, видимо, не сподівались, що вскочать в такий гурт озброєних людей, і між ними велике замішання. А селяни з сокирами вже оточили їх зі всіх боків. Уперта, але дуже коротка бійка. Дроворуби перемогли, повязали напасників і всі: розбійники, селяни й ми разом вирушуємо з лісу.

Сонце, що так лагідно припікало в день, вже сідає за синіми лісами, коли наш похід переходить міст над бурхливою річкою, й повільно підводиться на високу, шпилясту гору, на вершечку якої стоїть масивний замок з вежами, цимбурами, вартівницями. Сьогодні мені здається, що з брами, в яку ми вливаємось, мабуть ще виїздили лицарі на перші хрестоносні походи...

Браму відчиняють слуги зі смолоскипами, бо вже поночіє...

За якийсь час я — на середньому дворі, такому, як ті, що їх звали cour d'armes де відбувались турніри та вправи озброєних замкових людей — gents d'armes. Камяними сходами помало сходить в двір сіньор старшого вже віку, одягнений як на портретах італійських нобілє, що можна бачити на образах Джіото, Франческа Франчія, Рафаеля, чи інших мистців тієї доби. За сіньором, що неподібний до мого тата ні обличчям, ні постатю хоча я відчуваю, що це — мій батько, — багато панів і пань. Ось і та стара пані в чорній вдовиній сукні та білому квефі, що тримала мене рукою в колясі. Це — моя бабуня.

Тато підходить до мене й бере мене на руки та довго цілує, бо ж я—зовсім мала дівчинка. А я вже забула пережиті в лісі

жахи й тепер мене страшенно кортить зблизька подивитись на розбійників. Що-правда, вони страшні й подібні на тих, що я не-раз чула про них в оповіданнях. Але ж я бачу довкола силу замкових людей, а тому ні трохи не боюся розбишак. Заклавши руку за спину, я поважно проходжу поза них, проходжу так,-як ходжу по саду: зі схованими за спиною руками, щоб усім було видко, що я не торкаюся заборонених рослин.

Один з розбійників спиняє на собі всю мою увагу, Він — не такий, як інші. Високий, поставний, сухий,— він гарно вдягнений й більш виглядає на лицяря, як на розбишаку. Я наближуюсь до нього, щоб придивитись його обличчю. Але він втупив очі в землю, немов би соромиться дитячого погляду. І мені враз стає так його жаль! Вагаюсь хвилину, потім зненацька беру його за руку й тягну на бік. Озброєні слуги дивляться на мене з ласкавістю й не перешкаджають.

— Ти — розбійник? — питаюсь я пошепки й оглядаюсь, щоб ніхто не почув моєї розмови.

Чоловік здивовано підносить голову й дивиться на мене глибоким поглядом.

— Навіщо ж ти вбиваєш людей? — питаю я далі, не отримавши відповіди на перше питання. — Хіба ж ти не знаєш, що того не можна робити? Це ж — великий, великий гріх! — І я підношу вгору руку, наслідуючи рух нашого капеляна, коли в каплиці він розповідає про страшні гріхи.

Чоловік все ще мовчки дивиться на мене. Але я не спиняюсь:

— А може ти — не християнин ? — і сама здивована таким припущенням, кладу палець собі на уста.

Незвичайний чоловік якось увесь здригається й починає швидко — швидко говорити до мене. Я не все розумію, що він мені говорить, але ж вловлюю й знайомі мені, або й добре відомі слова. Він — не розбійник, він местник. Він бачив і Гвельфів, і Гібелінів, і католиків, і ріжних людей, але ж він не бачив християн,.. — Це мені дивно! — Він говорить, що всі, кого він бачив, раз-у-раз чинять кривду, насильство, мучать і вбивають інших людей. І ніхто з них не згадує про гріх... — Але ж, це — явна неправда! І капелян, і монсіньор, що он допіру вийшов на підвищення серед двору й сідає побіч мого тата на високому кріслі, і бабуня, що сидить там же, — всі вони раз-у-раз говорять часом тяжко зідхаючи, про ріжноманітні гріхи, нікого не вбивають і не мучать... Як жаль, що він ніколи у нас не бував раніш!..

Наша розмова триває досить довго, й ми не слухаємо, що голосно й навперебій розповідають селяни, котрі мені тепер видаються такими, як і ті розбійники з лісу. Але ж, коли мій перший розбишака говорить мені, що його теж зараз будуть мучити й убють, не вважаючи того за ніякий гріх, — я не можу більше стерпіти й що сили тягну його за собою до підвищення.

— Татусю! Милий татусю! — кричу я голосно, спотикаючись і падаючи навколішках на східках, — не вбивайте й не мучте його! Він не знав, що бути розбійником—гріх! Ніхто йому

про це не казав. І він не бачив ще християн. Але я йому тепер усе розповіла, і він більше ніколи не буде!.. Адже ж правда?— звертаюсь я до нового приятеля. — Стань навколішки й зложи руки от так! — і для певности показую йому щераз, як це роблю сама, коли стаю до молитви. Він робить, як я йому наказую, а я прошу:

— Тату... Не треба його вбивати! Подаруйте його живого мені! — й починаю плакати.

Тоті підводиться епископ і, повернувшись до мого тата, накриває полою свого плаща голову „мойому" розбійникові.

— Устами дитини говорить суд Божий. По давніх законах, коли чиста дівчина просить за злочинця... — він говорить далі про закон, про Святу Церков, про Virgo Maxima в Римі, а потім звертається до мене:

— Але ж спочатку ти даси його мені? Правда, Ізото?.. Я бо мушу його навчити, що можна робити, а чого не можна. А потім я його поверну тобі. Добре? — і гладить мене по щоках.

Я вхопила монсіньорову руку, повернула її й поцілувала не в епископський перстень, мовляв, не офіційно, а в долоню, як цілую татову руку, коли він зробить мені велику приємність. Потім зірвалась на ноги й, плещучи в долоні, кинулась до свого врятованого приятеля. А він все ще стояв навколішках і в його зажурених очах блищали сльози.

Тато сказав (але я знаю: жартобливо): — Sufficit. (Досить.) — Коли вже тут судять без мене, то — зрештою — здається, мені нема що тут робити.

Епископ вклонився й поклав руку на рамя увільненому. Й немов усміхнувся в сяйві смолоскипі великий аметист його перстеня.

— Як тебе звати? — спитав розбійника.

— Раймонд, — ледве чутно, зломаним голосом промовив той. І зненацька підвів голову: — Я свідомий того, що не смію прохати — виразно й помало проказав далі Раймонд, — але ж, як ви подарували мені життя, то прошу я у вас ласки доконалої: дозвольте мені хоч інколи, хоч здалека бачити цю дитину. — І тепер уже без моїх підказувань він звів до гори руки.

— А, якже ж?.. втрутилась я й замовкла, опамятавшись, що перериваю мову дорослих.

Тимчасом епископ уже відповідав:

— Звичайно, ти бачитимеш Ізоту, бо ж це вона...

Але кінець речення губиться десь далеко — далеко. Немов би все, що я бачу, відсунулось кудись в просторінь, мов таке в імлі... І тепер я вже бачу невеликий із склепінням покій. Білі стіни, небарвлена, чиста, мов костяна підлога з вузеньким килимком, ліжко, стіл з паперами, полиця з книгами. На стіні, під самою стелею — чорний круцифікс і чорні образи. На другому, дубовому столі лежить велика книга. На її темній палятурці зі шкіри витиснений золотом хрест у крузі. Довкола хреста й по кругу — золоті, витерті від часу літери...

Крізь велике, розчинене, але химерно загратоване вікно видно цвитучий сад. В ньому співають і щебечуть ріжні пташки.

Пахне помаранчевим квітом. А біля вікна, притулившись чолом до грат, в глибокій задумі стоїть Раймондо. На ньому — чорна бенедиктинська ряса й чорний скапулір. Я дивлюсь на нього і ясно знаю, що тепер він зветься „патер Ромуальд".

І я там ясно пізнаю того ченця Ромуальда, що бачила його в своїй кімнатці, коли була хвора, повернувшись з дівочої школи до нашого колишнього маєтку на Україні...

Це видовище мене страшенно хвилює. Я знаю, що він мене не бачить, але я хочу кинутись до нього, та нагло мені заточується голова так, що я на хвилинку мушу заплющити очі. А, коли я їх розплющую,—мов картку в книзі перегорнено, й на ній — новий образ.

Інший покій, великий, світлий. Стіни потягнені візирунчатою тканиною. Майже по середині — велике ліжко. Довкола на стільчиках, столиках і на підлозі — сила квітів у великих вазах. На ліжку — хвора дівчина, років на 15—16. Це — Ізота. Всьо її пече вогнем, вона маячить, голосно гомонючи незвязаними внутрішнім звязком словами. Саме з покою виходить старенька бабуся, одягнена, як тоді в лісі та на cour d'armes, — у все чорне і вдовиний білий чепець. Вона така ветха, що вже сама не може пересуватись, а тому її веде черниця. Важка запона хвилясто спадає за нами, а в кімнаті біля Ізоти лишаються дві мовчазні істоти: той самий чернець Ромуальд та велика, синя папуга — подарунок Ромуальдового абата, — „рідкий птах з Островів", привезений з далеких, малознаних країн. Ізота безмірно любить цього втішного птаха, свого „Джіані", котрий також цілковито відданий їй. Він годинами сидить на її ліжку, перебирає своїм твердим дзьобом її волосся, тихенько одзивається до неї або наспівує, мов колискової.

В цій хвилині Джіані сидить на покраї столу, за яким пише Ромуальд. Чернець закінчує великий аркуш, списаний дрібним письмом, і відкладає його на купку вже написаних. Переводить погляд на водяний годинник, підводиться й підходить до ліжка хорої. Якийсь час дивиться на неї уважно й сумно потім переводить очі на великий образ Мадонни й бере з маленького столика, що біля ліжка, кришталевий пугар — бокал. З маленького слоїка ллє, уважно рахуючи краплини ліку, а потім доливає червоною, як рубін, тектиною. Схиляється над ліжком і обережно та повільно напуває немічну.

Тимчасом Джіані тихенько, своїм звичаєм — бокує кілька разів по столу, затримується над списаними аркушами й водить по них дзьобом, неначе вичитуючи письмо. А потім зненацька хапає в дзьоб кілька аркушів і вилітає з ними вікном...

Ромуальд не помічає того, бо дивиться на Ізоту, котра розтулює очі й опритомнілим поглядом вдивляється в ченця.

Але ж я розумію, що Джіані зробив велику шкоду. Я вся рвусь, як це буває в зморі, напружую всі сили, що б крикнути й простягаю руки...

— — — — — — — — — — — — — — — —

— Ти мене кликала? А що там? — питає чоловік, виходячи в дворик з пером в руках. — Я гадав, що тобі щось трапилось, що ти так сильно закричала, аж — бачу — що ти там ловиш метеликів! — жартує він, показуючи на мої все ще простягнені над квітками руки. — Чи ж не час нам обідати?..

— — — — — — — — — — — — — — — —

Прибираючи по обіді посуд, думаю про видину.

Яка вона була яскрава й реальна! Згадую про колишню неміч, про рубіновий лік, стільки разів уже бачений у моїх візіях, й знову намагаюсь пригадати, як же звалась — Боже! та книга, що колись позичав мені з кляшторної бібліотеки гвардіян Маріян? Ну, й треба ж було, щоб все, звязане з тією книгою так рішучо випало з моєї памяти!!!

Що — правда, тепер я знаю, коли не все, то дуже багато. А все ж таки хотілося б довідатись докладніше про життя ченця Ромуальда, що ходив місіонарем в Польщу „та інші країни на Схід". Бо ж тепер для мене нема сумніву, що колись у мойому житті він відограв певну й значну ролю, як дядько Евген відограв її знову ще так недавно...

Довший час ми потім не бачили в нашій оселі „нашої тіни", котру тепер я дуже полюбила. Але незадовго по зяві, коли я ще жила під її враженням, прийшов з України рекомендований лист. В листі була дуже гарна фотографія дядька Евгена. На любому обличчі — той самий лагідний, але з ноткою докору, вираз, як тоді, коли я вирішила буда припинити розпочатий переклад святої книги, позбавленої однієї сторінки. Крім того, на світлині впало в око, що на реверенді білою плямкою блищить срібний значок Римської Академії. І тепер пригадую собі ясно, що з цим самим значком на тім самім місці причепленім я й бачила стрийка, як він розмовляв зі мною через штахетки нашого квітничка. На звороті картки звичайний в таких випадках напис: зазначення, кому „на спомин" посилається фотографію й дата: року Божаго 1915, — 2-го червня.

Замислююсь над цією датою. Це ж час, коли я сама була, чи — певніше — часто бувала в К... й бачилась з живим ще тоді дядьком. Чому ж він не віддав мені тієї світлини просто в руки? Нарешті, неначе щось розвиднюється мені, коли починаю вираховувати: так, остання з ним зустріч у нашому садочку, як я рвала окріп, мала місце саме 2-го червня, але ж рівно на 10 років пізніше. Очевидно, це має якесь значіння, мені незрозуміле, так само, як не зрозуміло мені, хто міг післати дядькову фотографію, коли ж я вже кілька літ не маю ніякого звязку з Україною, де не лишивсь ніхто з людей, мені близьких...

Гнет і переслідування рідного слова повинен кожний християнин уважати за те саме, що виривання собі язика (о. Ф. Шпіраго).

Кидниф.

Пятилітка.

Довгі, довгі роки,
Цілі доби й віки
Працювала й працює людина.
Ба, у поті чола
Працювать почала
Ще та перша на світі родина:

Ще наш прадід Адам
Безнастанним трудам
Віддавав і здоровля, і сили;
І синове його
Жили з труду свого
І свій хліб в поті чола місили.

А проте людський рід
Не виходить із бід,
Всюди злидні разять наше око,
Хоч багата земля,
І родючі поля,
І культура ступила високо.

І з прадавніх давен
Подавав не оден
На ті злидні способи і ради,
І міркують над тим
Бідолацтвом людським
Фахівців та учених громади!

Аж нараз з Рикапи *)
Всім ученим на-кпи
Одкровення наспіло неждане:
Буде досить, щоб світ
Потрудився пять літ,
Як кінець усім злидням настане.

Я б сказати не міг,
Що це жарти та сміх,
Що це виплід умів напівдиких.
Навпаки. Я б твердив,
Що це диво-із-див
Є одна з можебилиць великих.

А на доказ я вам
Не проценти подам,
Що їх склали московські рахмістри,

*) Назва російської комуністичної партії.

Не думки фахівців,
Комунізму творців,
Бо то все хвалістранти й брехмістри, —

А ідею оту,
Що добу золоту
Між людьми запровадити може,
Що всі злидні до тла
Розмете, як мітла,
Й всю біду за пять літ переможе.

Полягає ж вона,
Та ідея сильна,
Полягає, панове, на тому,
Щоб тягом пяти літ
Так навчити живіт,
Щоб не хтілося їсти нікому.

А як є животи
І захланні роти,
Що навчитися цього не здібні,
То для славних ідей
Не жаліти людей
Все одно на ніщо непотрібні.

І у поті чола
Працювать почала
Вся держава від краю до краю!
І поперли гурти
За ротами роти
На Соловки, а там і до раю.

Тільки тут, в стороні,
Нерозумно мені,
Задля чого проценти складати
І навчальний держплян
Для міщан, для селян
Аж на пять довгих літ розтягати?

Грішить той, хто є байдужний зглядом своєї народности, а тим більше, коли випираєтьcя своєї приналежности до неї; одначе грішить і той, хто пересаджує в тій людові, як коли би народність була найвищим добром чоловіка (о. Ф. Шпіраґо, Катехизм II, 46).

Любов до свого народу не повинна робити з чоловіка дике звіря (о. Ф. Шпіраґо, Катехизм II. 47).

Франсоа Моріяк.

Клубок гадюк.

(Фрагмент з повісти).

Головною подією французької літератури в останніх місяцях є поява нового великого роману „Клубок гадюк" Ф. Моріяка, що є передовим повістярем сучасної Франції та сильним представником католицького відродження. Французька критика приняла цю повість майже як архитвір та поставила її автора на рівні побіч Бальзака. Рецензію цієї книжки враз з її коротким змістом подали ми в попередньому числі (ч. 10. стр. 686/7), а оцьтут подаємо в перекладі фрагмент тієї повісти для зілюстрування способу писання її автора. *Ред.*

Щойно[1]) відцвив виноградник; околицю вкриває майбутній збір; здається, що це немов молоді звірята, привязані й полишені в сумерку ловцем, щоб приманити хижаків; з грюкотом нависли хмари над виноградником і кружляють над добиччю.

Що ж обходить мене збір? Нічого мені вже більше збирати на світі. Можу лиш пізнати куди краще себе самого...

Коли б я міг погорджувати собою без застережень, діло було б рішене раз на все. Але ця твердість людини, якою став, це обдерте до нага серце, цей дар вщіплювати ненависть, а довкруг себе творити пустку! Ніщо з того не кориться перед надією...

Ах, не думай зовсім, щоб в мене було надто велике поняття про себе. Знаю своє серце, що клубком гадюк звинулось: здушене ними, поєне їх їддю, бється далі серед навістного сику. Це клубок гадюк, який годі розплести, який слід відразу розтяти ножем, одним ударом меча: *Я не прийшов з миром, але мечем.*

Хуртовина, здається, втихла. Ранні зорі мерехтять. Я думав, що знову паде дощ, але це тільки каплі падуть з листя. Не вдушусь, коли положуся на леговище? Все ж таки, я не всилі більше

[1]) Франсоа Моріяк (François Mauriac) родився в Бордо 1885 р. і виховувався у Єзуїтів. Від 1906 р. співпрацює в Revue du temps présent і там в 1909 р. появляється його перший твір, збірка поезій п. н. Les Mains jointes. Нині являється він одним з визначніших письменників. Зокрема підчеркнені в його творчості питання взаїмовідношення одиниці і родини, на які глядить під психольоґічним кутом. Власні погляди на письменницьку творчість висловив в Le Roman (1928). З важніших творів слід підчеркнути La Robe Prétexte, в якій височоджується від впливів молодости, Le Baiser au Lépreux (1922), Genitrix (1924), Coups de couteau (1926), Le Désert de l' Amour (1925), яка принесла йому літературну нагороду.
Останньою його повістю є Le Noed de Vipères („Клубок гадюк"). (Прим. перекл.).

писати, часто відкладаю перо, а голова скочується на важкий зшиток...

Звірячий сик, потім страшний грюкіт і блиск перебігли рівночасно крізь небо. В тишині страхіття, що слідувала, жбурнуло над околицею бомбами, які кидається на те, щоб розігнати градові хмари, спричинити дощ. Засяяло з кута темноти де Барсак і Сотерн дрижали в ожиданні непевного. Дзвін з Сен-Венсан проганяючи град, гув повним звуком, як хтось, хто співає в ночі, коли жах загляне йому у вічі. І нагло галас немов пригорщами киданого каміння... Град!... Якась перестрашена дитина побігла босо коридором. З привички я числив: „Сто тисяч франків страт“... але не порушивсь. Колись ніщо не здержало б мене щоб не зірватись, як тоді, коли найдено мене в ночі серед винограду в пантофлях, — зі згашеною свічкою в руці і головою під ударами граду. Глибокий інстинкт мужика гнав мене вперед, неначе б то я хотів простягнутися і своїм тілом вкрити каменовану градом винницю. Але тоді, цього вечора я відчужився від того, що було моїм в глибокому значінню. Врешті я визволився. Не знаю ні що, ні хто визволив мене. Якір піднесений, відчалюю від берега. Яка сила тягне мене? Сліпа сила? Любов? Може любов...

— — — — — — — — — — — — — — — — —

Спертий о ватран я числив несвідомо кусники політурованого дерева, що було зібране в коробці...

Впродовж сорока літ, я, здавалось, погодився з ненавистю, яку викликував, з якою відносився до людей. А проте, подібно як і у інших я плекав надію і, як лиш міг, ошукував голод; аж до крайностей. Тепер, це вже скінчилось.

Не лишилась мені навіть дика приємність снувати пляни видідичення тих, що бажали мені лиха... Найти щось іншого? Ах, ще жити, мати час видати все! Вмерти... щоб не найшли грошей навіть на нужденний похорон. Але по цілім житті ощадностей, коли я стільки літ годував пристрасть скупаря, як присвоїти собі в моїм віці жести розтратника? Зрештою діти вислідять, сказав я собі. Я не зміг би зробити нічого в тім змислі, що не сталося б небезпечною зброєю в їх руках... Слід би зруйнувати себе в тіни, тихо...

На жаль, я не вмів би зруйнувати себе! Я ніколи не зумію стратити своїх грошей! Коли б було можливо забрати їх до могили, вернути на землю, стискаючи в руках це золото, ці значки, ці папери? Коли б я міг кинути брехню в очі тим, які уважають, що добра цього світу лиш до смерти з нами!

Є „діла“ — добродійства, ці міхи, що поглитують усе. Безіменні дари, пересилані добродійним товариствам, малим сестричкам нуждарів. Чи не можу я врешті думати про інших, про інших ніж моїх ворогів? Але грізною сторінкою старости це те, що вона являється сумою цілого життя — сумою, в якій не можна змінити ні числа. Я поклав за собою шістьдесят літ, щоб сотворити старика, що вмирає з ненависти. Я є тим, чим є. Треба би статись іншим. О, Боже, Боже... коби ти існував...

— — — — — — — — — — — — — — — —

Ціле життя я був вязнем пристрасти, що не володіла мною. Опанував мене, як пса, що бреше до місяця, якийсь відблиск. Пробудитись в шістьдесят осьмім році життя! Відродитись в хвилині смерти! Дайте мені ще кілька літ, кілька місяців, кілька тижнів...

Придорожні вязи і тополі на сіножатях замикають широкі простори, а між їх темними тінями снується мряка, — дим, запах квітів і цей безмежний подих землі, яка вгасила спрагу. Пробуджуємось пізною осінню і китиці винограду, між якими блистять каплі дощу, не відзискують цього, що відобрав їм дощевий серпень. Але для нас можливо ніколи не є запізно. Відчуваємо потребу повторяти собі, що ніколи не є запізно...

Вперше від тижнів подався я у виноградник, частинно обдертий з овочів і сонний. Це було смішне і в дійсності я сам сміявся, дещо задиханий, спертий на тиці вина, звернений лицем в бліді простори мряки, в якій мерехтіли села з церквами, з доріжками і тополями. Лучі заходячого сонця пробивали важку дорогу в цей мрячний світ. Я чув, бачив, я дотикався моєї провини. Її суть не в цім гидкім клубку гадюк: ненависті власних дітей, бажанні мести, любові гроша; її суть в нехіті вийти поза ті сплетені гадюки. Я держався цього гидкого клубка так, немов він був моїм власним серцем, — немов стукіт цього серця змішався з тими повзаючими гадюками. Не вистарчило мені пів століття, щоб пізнав в собі це, що не було моїм: супроти других я так само дивився. Мізерні бажання на обличчю моїх дітей мене приковували. Вигляд других ніколи не ставав перед моїми очима як щось, що слід переламати, як щось, що треба обминути, щоб дійти до них. В тридцятому, сороковому році життя треба було зробити це відкриття. Але нині я старик. З надто перемученим серцем і в останню осінь мого життя дивлюсь на сонний виноградник, обкутаний мрякою і промінням. Ці, яких я повинен був любити — мертві; померли і ці, що мене могли любити. А не

маю вже ні сил, ні часу піти до тих, що між живими і відкрити їх. Нема в мені нічого, до мого голосу, моїх рухів, моєї усмішки включно, що не належало б до потвори, яку я кинув проти світу і якій я дав своє імя.

Чи це справді ці думки я снував, спертий на тій тиці вина, з лицем зверненим в райдужні простори сіножатей Ікем, над якими спочило заходяче сонце? Один випадок, який треба мені навести ось тут, справив, що вони без сумніву стали яснішими; але вони вже були в мені цього вечора, коли я вертав в хату, до глибини серця перепоєний спокоєм, що наповнював землю; тіни видовжувались, ввесь світ був потвердженням; обрій в далі подобав на зігнені рамена: вони ждали сумерку ночі, що б видовжитись, простягнутись, щоб заснути людським сном.

Я сподівався застати в хаті Ґеновефу і Губерта; обіцяли разом зі мною обідати. Це вперше в житті я бажав їх приходу і радість обіймала мене. Я непокоївся, бо хотів розкрити перед ними моє нове серце. Ні хвилини не можна мені тратити, щоб їх пізнати, і дати їм змогу пізнати мене. Чи стане мені часу перед смертю? Спалю все, що стало перепоною на дорозі до сердець моїх дітей, перейду над усім, що нас ділить. Клубок гадюк врешті розторощений: так скоро стрінусь з їх любовю, що плакатимуть, зачиняючи мої очі.

Ще не прийшли. Я сів на лавці біля дороги, уважний на гуркіт моторів. Чим більше спізнялись, тим більше я бажав їх приходу. Поверталась моя давня лють: це ж байдуже для них, що казали мені ждати! Їх мало обходило, що я терпітиму з їх приводу; вони це зробили свідомо... Я розважився: це опізнення могло мати невідому мені причину; ніщо не вказувало на те, що це було свідоме, як це я толкував собі, годуючи свою ненависть. Задзвонили на обід. Я пішов до кухні сказати Амелії, що треба ще дещо пождати. Рідко траплялося, щоб бачив хто мене під тими чорними бальками, обвішеними шинками. Я сів біля вогню на плетенім кріслі. Амелія, її чоловік і Казо, людина до посилок, від яких здалека доходив до мене здоровий реґіт, втихли з моїм приходом. Окружила мене атмосфера пошани і переляку. Я ніколи не балакав з домашніми. Не тому, щоб бути паном строгим і вимагаючим, але вони просто не існували в моїх очах, я їх не бачив. Але цього вечора їх присутність успокоїла мене. Тому що діти не приїзджали, я хотів пообідати на розі цього стола, на якім кухарки сікли мясо.

Казо втік, Ернест вдягав білу нагортку, щоб служити мені.

Його мовчанка бентежила мене. Дарма шукав я якогось слова. Я чейже нічого не знав про тих двоє, що від двадцяти літ служили нам. Вкінці пригадалось мені, що колись її дочка віддана замуж в Совтер-де-Ґієн, приїхала відвідати їх і що Іза не платила їй за крілика, якого принесла. бо вона часто харчувалась у нас. Куди за скоро я сказав, не повертаючи голови:

— Якжеж, Амеліє, живеться вашій доні? Все ще в Совтер?

Вона звернула до мене обсмалене лице і, приглянувшись зблизька, сказала:

— Ви ж знаєте, що вона вмерла... 29. в день св. Михайла буде вже десять літ. Пригадуєте собі добре?

Її чоловік не перервав мовчанки, але вдивлявся в мене строго; думав, що я удавав забуття. Я змішався: „Вибачте... моя стара голова...“ Але, коли я ставав збентеженим і несміливим, попадав тоді в глумливий тон, не міг здержатися від глуму. Слуга звичайним голосом заповів: „Обід подано“.

Я відразу піднявся і пішов сісти в столовій кімнаті віч-у-віч тіни Ізи. Тут Ґеновефа, о. Ардуен, потім Губерт... Я шукав зором між вікном а креденсом високого крісла Марії, що служило Іванні й її доні опісля. Я удавав, що їм; погляд людини, що обслугувала мене був невиносимий.

В сальоні запалив я скипками винної лози ватрон. Кожне покоління відходячи лишало в тій кімнаті, як море мушлі, альбоми, коробки, даґеротипи, оливні лямпки. Мертві бібельоти вкривали консолі. Стукіт копит в сутінку, гамір ступи біля хати рвав моїм серцем. „Мої малі, чому ви не прийшли?“ На устах зявилась така скарга. Коли б домашні чули її крізь двері, думали б, що в сальоні хтось чужий; бо ж це не міг бути голос, ні слова цього нікчемного старика, який уявлялось їм, удавав, що не знає про смерть їх дочки.

Всі: дружина, діти, панове і слуги стали заговірниками проти моєї душі, вони накинули мені цю гидку ролю. Я розпучливо підчинився вимаганій від мене поставі. Став зразком того, якого накидала мені їх ненависть. Що за безумство в шістьдесят осьмому році життя надіятись поплисти проти струї і кинути людям новий образ людини, цієї людини, якою я є і все був! Бачимо лиш те, що ми привикли бачити. І вас теж, мої бідні діти, я не бачу. Коли б я був молодший, борозни були б менше глибокі, наклони менше закорінені; але сумніваюсь, чи навіть в заранні літ зумів би я розірвати це зачароване коло. Сили треба на те, казав я собі. Якої сили? Когось. Когось, в якому ми знайшли б себе, хто

став би порукою моєї внутрішної побіди в очах близьких; когось, хто свідчився би за мене, хто звільнив би мене з того гидкого тягару, хто його взяв би на себе...

Навіть найкращі власними силами не навчаться любити: щоб проходити попри смішности, хиби, а передусім попри глупоту людей, треба мати в посіданні тайну любови, якої вже світ не знає. Доки не найдете цієї тайни, даремно намагатисьмете змінити людські відносини: я думав, що це егоїзм відчужив мене від всього, що торкається економічних і соціяльних явищ; і це правда, що я був потворою самоти і байдужности; але животіло в мені почуття, незбагнена певність, що це дарма революціонізувати обличчя світу; світ треба вдарити в серце. Шукаю того, хто зумів би осягнути цю побіду; він сам мусів би бути Серцем сердець, палаючим вогнищем цієї любови. Бажання, що може вже бути молитвою. Мало бракувало, а клякнув би на коліна, опертий на фотель.

Я стояв далі посередині кімнати, хитаючись немов від удару. Я думав про власне життя, я дивився на нього. Ні, годі йти проти такої струї грязи. Я був так страшною людиною, що не було в мене ні одного друга. Але, говорив я до себе, невжеж це не тому, що я був неспосібний змінитися? Коли б усі люди ходили так само без маски, як я протягом половини століття, може і здивувалися б, що між ними так малі ріжниці рівня. В суті речі ніхто не йде з відслоненим обличчям, ніхто. Більшість малпує великість і шляхотність. Несвідомо підроблюючись на зразок літератури, чи чого іншого. Знають це святі, які ненавидять себе і погорджують собою, бо бачать себе. Не стрічався б я з такою погордою, коли б не був так отвертий, так висунений, так голий.

Такі думки переслідували мене цього вечора, тоді, коли я блукався по вкритій сутінком кімнаті, торкаючись обмагонь і палісадор старої обстановки, тих тлінних останків призбираного родинного минулого, на котрих спиралося, простягалося стільки тіл, нині розсипаних в порох. Діточі черевички брудили килими, коли тонули в ньому, щоб переглядати Monde Illustré з 1870 р. Матеріял почорнів в тих місцях. Вітер гуляв довкола хати, кидаючи зівялим листям липи. Забули зачинити віконниці якоїсь кімнати.

З французької мови переклав
І. Черкавський.

Михайло Островерха.

Гомін листя падучого.

Alla poetessa Eugenia
Martinet — Dolchi.

Небо прибрало колір
як
довгий,
жалібний,
пливучий
тон
скрипки в a-mol.

Падуть листки.
Падуть ясно, зугарно.
То з вітром граючись,
то на проміннях сонця
потягаючись
роскішно,
мов сумно — плавка
лінія Канови.
Крізь ці листки
бачу твої очі:
палкі, завзяті,
чисті, непоборні.
І тільки мякнуть
коли син твій сміється,
що оловяний вояк
ногу зломав.

Падуть листки.
Небо прибрало колір
як
довгий,
жалібний,
тон
скрипки в a-mol.

Відношення релігії до держави є таке саме, як відношення душі до тіла. Подібно як тіло без душі, так і держава без релігії не може існувати (о. Ф. Шпіраґо).

Розум і досвід учать, що моральність неможлива без релігії; ворогом своєї батьківщини є той, хто підкопує релігію, ту могучу підвалину суспільности (Вашінґтон).

Др. Василь Кучабський.

Вага і завдання Західно-Української Держави серед сил Східної Европи на переломі 1918-1919-ого р.

(Продовження).

3. Взаємовідношення між Західною Україною і Наддніпрянщиною.

Ще 10. листопаду 1918 доручила „Українська Національна Рада" „Тимчасовому Державному Секретаріятові" з нагоди його заприсяження у Львові, щоб він підготовив державну злуку Західної України з Наддніпрянщиною. Це рішення було спершу подумане як принципіяльна „соборницька" заява, щодо якої годі було сказати, коли можна буде її зреалізувати, але події на Наддніпрянщині зробили її небаром актуальною.

Підчас того, як у Львові розгорілася польсько-західньо-українська війна, підняли наддніпрянські соціялістичні і демократичні партії, опираючися на „Січових Стрільцях", дня 14. згл. 15. листопаду 1918 повстання з метою повалення Гетьмана Павла Скоропадського. Зовнішним приводом до цього була проклямація Гетьмана, опублікована 18. листопаду 1918, яка проголошувала федеряцію Наддніпрянщини з Рісією. Тієї Росії, з якою федеровано Наддніпрянщину, на ділі ще не було, бо в Москві і Петрограді держали владу у своїх руках більшовики. Значить: „федерувалися" щойно російська й українська контрреволюція, щоби — вживаючи як базу дня цього Україну — перемогти з допомогою Антанти більшовизм і в цей спосіб щойно в будуччині здійснити оту проклямовану російсько-українську державну єдність. Таким робом вийшло, що повстання проти Гетьманщини розгорілося під гаслом збереження української державної самостійности проти сфедерування України з Московщиною, але його дійсні причини лежали далеко глибше. Вони лежали коротко кажучи в тому, що в наслідок звихненого національно-політичного розвитку громадянства Наддніпрянщини так серед його вищих, як і нижчих верств на протязі цілого століття перед тим, не було ані в контрреволюційних кругів, які гуртувалися довкруг Гетьмана, ані противно в ворожого їм демократичного табору, якого виразником перед тим була „Центральна Рада", такої значної державно-творчої здібности і сили, яка вистарчила б на заснування якоїнебудь — всеодно, чи контрреволюційної, чи демократичної — самостійної української держави. В виду цього катастрофа Гетьманщини і упадок державности Наддніпрящини, який відбувся в почоті подій, звязаних з отою катастрофою, були висловом невідхильної історичної конечности, якої змістом було те, що проклямуючи свою державну незалежність і беручися за її таку чи іншу

— демократичну, чи антидемократичну — реалізацію, український народ Наддніпрянщини з 1918-1919-ого року підпринимав щось, що переростало його дійсну внутрішну державно-творчу спроможність і тому з конечністю мусіло швидше чи пізніше скінчитися катастрофою. В цій загальній катастрофі державної справи на Наддніпрянщині упадок Гетьманщини був хоч і надзвичайно важним, то все ж лиш етапом отієї загальної катастрофи, якої істотним змістом не є те, що якраз Гетьманська держава впала, тільки те, що невдача і упадок зустріли по черзі всі спроби будування більше чи менше самостійної української держави над Дніпром: спроба демократична з упадком „Центральної Ради“ в квітні 1918, спроба консервативно-контрреволюційна з упадком Гетьманщини в листопаді 1918, спроба національно-диктаторська з упадком Директорії і Симона Петлюри в грудні 1919 і вкінці спроба соціяльно-революційна з упадком всякого автономізму Радянської України в 1921-1923-ому роках.

Плитким і марним видається в виду цього перш за все всякий такий розгляд Гетьманщини, який оцінює історичні події під кутом індивідуальної вини провідних одиниць і старається напятнувати „руїнників“, при чому щодо Гетьманщини і взагалі державної справи Наддніпрянщини з 1918-1919-ого року одні констатують „руїнницьку“ особисту вину Гетьмана Павла Скоропадського, другі навпаки вождів демократії, нпр. Симона Петлюри, Володимира Винниченка й ін. А плитким і марним є цей спосіб бачення історичних подій тому, що категорії індивідуальної вини є взагалі до історії народів непримінимі. Провідні особистості народів і політичних сил не є „індивідуами“, яких діяльність визначується виключно їхньою особистою волею, їхнім своєвіллям, — тільки оті провідні особистості є репрезентантами, є виразниками істотного внутрішного характеру тих загальних сил, на чолі яких вони стоять. Кожний нарід і кожна політична сила упостачують в образі своїх провідників самі себе і свою власну істотну вартість, так що ніякий народ і ніякий політичний табор не стерпить на свому чомі людей творчих, здібних, ґеніяльних, „непомильних“, тільки негайно замінить їх нездарними мірнотами, якщо отой народ, чи політичний табор яко цілість, яко загал, не є доступний для творчих, здібних, ґеніяльних, „непомильних“ замислів своїх вождів. І навпаки ніякий народ, чи політичний табор не буде йти за мірнотами, яких уся реальність це з неминучою конечністю одно пасмо „помилок„ і нездарностей, якщо отой народ, чи політичний табор має в собі могучу, шляхетну, для оформлення творчим ґенієм податну субстанцію. Індивідуальна мірнотність, безрозум, „руїнництво“ й „помилки“ все одно, чи вождів демократії, чи Гетьманщини, чи вкінці соціяльно-революційного і комуністичного табору Наддніпрянщини з 1917-1922-ого років,— це осьтак не вислів якоїсь їхньої індивідуальної вини, бо ніхто за це не відповідає, що не

може сам себе перевисшити, — тільки це є відзеркалення *солідарної історичної вини всього народу*, якого загальний стан був того роду, що для великих провідних особистостей серед нього не було *в ніодному* з його політичних таборів місця [1]).

Не менше марним і плитким є теж такий розгляд наддніпрянських подій з 1918-ого року, який намагається оправдати чи то неуспіхи Гетьманщини перешкодами, які були їй поставлені з боку ворожої їй української демократії, чи то навпаки вияснити девжавні неуспіхи демократії соціяльним егоїзмом і безрозумом з боку ворожої демократичному таборові української контрреволюції. На ділі всі взаїмно собі ворожі, чи суперечні сили внутрі якогось народу стоять у безупинному внутрішному звязку між собою і своїм впливом і діланням, і всі вони обусловлюють вигляд і зміст *противних* їм сил чи таборів. Коли б українська контрреволюція була ліпша, шляхетніша, розумніша, ніж була, — то під цим удосконалюючим впливом ліпшою, шляхетнішою і розумнішою була б українська демократія, і навпаки. Виходить з цього, що найкраще робив би кожний із ворогуючих політичних таборів на Україні, коли б не спихав вини за свої невдачі на своїх противників, тільки в *першу* чергу клав вину за свої неуспіхи на свою власну слабість і нездібнісь і на ділання анархістів і руїнників у *свойому власному нутрі*.

Солідарну історичну вину *всього* українського народу Наддніпрянщини з 1918-1919-ого року без ріжниці політичних напрямків за катастрофу тамошної державної справи, і то вину, поповнену не лиш поколінням з 1918-ого року, а ще й попередними поколіннями, докаже короткий розгляд розвитку, який скінчився вибухом повстання проти Гетьманщини. Докаже він

---

[1]) Одним із найвищих завдань історика це — без сумніву — впливати таким чи іншим зясовуванням минувшини *на хід життя* в теперішності і на будуче. Не означає це одначе, шо історик повинен зясовувати минувшину тенденційно на те, щоби „одушевляти“ фалшивими легендами і в цей спосіб промовляти до *емоцій* свого народу. Історик служить живому життю в теперішності і на будуче свого народу не викликуванням ефемерних, скоропроминаючих *настроїв*, тільки оформлюванням *волі* свого народу, чи то представленням *героїчних* історичних постатей і подій, щоби плекати образом минувшого *тягу до великих подвигів* серед сучасного покоління (цю героїчну тенденцію репрезентує особливо антична історіографія), чи то зясуванням *досвідів*, щоби так плекати серед народу політичну вдумчивість, передбачивість, відповідальність перед будучими поколіннями за те, що серед нього діється в теперішності, щоби своїм сучасним діланням не поставити будучих поколінь в таке положення, з якого—крім катастрофи — ніякого виходу не буде. Сконстатування солідарної історичної вини українського народу з 1918-го року, себто його нездібности до державної творчости в ніякім устроєвім напрямку, не вимагає — розуміється — того, щоб сучасне покоління махнуло на свою національну справу рукою і „спускалося на дно“, зневірене в те, чи з української національної субстанції ще взагалі колинебудь вийде щонебудь історично великого, — тільки оте сконстатування містить в собі вимогу, *щоб оте сучасне покоління доложило всіх зусиль, аби духова, політична, соціяльна субстанція його народу стала на будуче досконалішою ніж була в 1918. році*.

теж взаїмну внутрішну обусловленість ворожих собі таборів внутрі одного народу. І докаже він вкінці, що там, де загальний ґрунт народу, де сама субстанція народу є в певний історичний мент політично, себто державно нездібна, там кожний політичний чин стає противорічний сам в собі, бо на ґрунті політичної, державної нездатности не існують ніякі трівкі політичні критериї, так що кожен чин — як ось нпр. Гетьманське проголошення федереції з Росією, або повстання проти Гетьманщими з цього приводу — має взаїмно собі суперечні і взаїмно себе виключаючі аспекти, в виду чого історичні рішення виховзуються з рук людей, а самі факти перестають підлягати розсудові, чи вони були політичними помилками", чи навпаки „правильними політичними актами", і замісць того усе паде розторощене під вагою понадлюдської історичної судьби.

Режім Гетьманщини був спробою заснувати Українську Державу на підставах реставрації соціяльного і правного порядку на Україні з часу до революції з 1917-ого року. Було це з політичного боку в засаді цілком правильне ставлення справи. Правильне воно було, бо наддніпрянська демократія на чолі з поваленою Гетьманським переворотом з 29. квітня 1918. „Центральною Радою" виявилася в 1917—1918-ому році просто аж до гротесковости в ніякому — ні політичному, ні мілітарному, ні правному, ні соціяльному — відношенню нездібною до того, щоби дійсно заснувати ту демократичну самостійну українську державу, яку вона проклямувала була дня 22. січня 1918. Правильно подуманою була реставрація Гетьманщини теж і з того простого огляду, що беручися за заснування нової держави, всякий народ повинен, — щоб відборонити її існування проти зовнішних сил, — спрямувати настільки великі енергії на зовні, що ніяким родом не може ослаблювати пруживости свого державного механізму занадто глибокими внутрішними реформами і тому хоч-не-хоч мусить на перші часи існування своєї держави зберігати готовий уже, унаслідженний від давної поневолюючої держави загальний порядок аж до часу, поки свої зовнішні війни виграє. Правильні були заложення Гетьманщини вкінці тому, що проти такої великанської розкладової потуги, якою був большовизм, могла була б устоятися Україна лиш тоді, коли б на час цієї боротьби дала була — подібно як держави підчас світової війни — державному і мілітарно-оборонному інтересові абсолютну перевагу понад усіми іншими — хоч-би й як, як ось нпр. вимога соціяльної справедливости, оправданими — зглядами. Цієї ж внутрішної ціпкости й відпорности, цього поставлення всього народу на службу обороні держави ніяким чином не можна було осягнути пливкими і розвязуючими законами демократичного ладу; їх можна було осягнути — а ще до того проти такої внутрішно розвалюючої противників потуги, якою був московський большовизм, — тільки дуже ціпкими, звязуючими, твердими за-

конами порядку, які були можливі тільки на ґрунті виразно контрреволюційної державної ідеї.

Але ж тут зразу ж і виявляються внутрішні противорічності Гетьманської Держави. Щоб якийсь народ зміг в обороні свого державного існування ступити на шлях виразної контрреволюції, він мусить бути народом у політичному відношенню повним, себто таким народом, серед якого спільною для всіх ворогуючим між собою політичних таборів ідеєю є ідея державної самостійности своєї спільної вітчини, так що поскільки демократія виявляється нездатною цю ідею реалізувати, вона наче б то автоматично відходить на другий плян, а на перший плян, до проводу, приходить антидемократичний табор, щоб доказав, чи він є державним інтересом глибше перепоєний, ніж повалена демократія, і чи потрафить ліпше від неї цей інтерес реалізувати. Необхідними передумовами трівкости Гетьманщини були отже: по перше, щоб антидемократичний, контрреволюційний елємент Наддніпрянщини настільки дорівнював своєю потугою приблизно потузі революційних — демократичних, соціялістичних і комуністичних — елєментів, що був би в силі нездарну демократію власними своїми силами і впливами повалити, і по друге, щоб отой антидемократичний, контрреволюційний елємент був настільки перепоєний бажанням державної незалежности своєї вітчини, що не його соціяльно-економічні інтереси „посідаючих", тільки одчай, що нездарна демократія нищить українську державність, зневолював би отой елємент до контрреволюційного перевороту і викликував би серед широкого загалу всього народу симпатії для отого перевороту як для чину, який спасає спільну для всіх державну справу.

Тимчасом ніодна з тих двох передпосилок внутрішної трівкости не сповнилася в Гетьманщині. Гетьманський переворот з 29. квітня 1918 був як реально-політичний акт крайно нездоровий, бо він не був висловом такої потуги наддніпрянської контрреволюції, яка хоч у приближенню дорівнювала б потузі революційних, експльозивних сил Наддніпрянщини. Цей переворот був лиш наслідком заговору дуже нечисленних і невпливових кругів, і цей заговір в ніякому разі не зміг би був стати для „Центральної Ради" хоч би лиш у якійсь мінімальній мірі небезпечним, коли б за ним не стала була чужа, зовнішна: німецька окупаційна мілітарна потуга. Гетьманщина повстала осьтак неорганічно, зі становища тогочасних сил української землі случайно, випадково, бо не була наслідком стертя внутрішних живих сил серед самого ж таки наддніпрянського громадянства, вона не відповідала тогочасним реальним законам українського життя. Коли ж приняти за доказане заложення, що українська більше чи менше революційна демократія Наддніпрянщини не була в ніякому відношенню здібна заснувати якусь реальну українську державу і що евентуальне заснування такої держави

могло було бути чином одної лиш контрреволюції, а ця контрреволюція була настільки слаба, що в ніякому разі своєю потугою мірятися зі силами демократії не могла, — то сам хід перевороту з 29. квітня 1918 доказує, що заснування української держави на Наддніпрянщині взагалі, контрреволюційно-Гетьманської зокрема було ізза внутрішньої політичної неповности українського народу Наддніпрянщини нерозвязною і нездійснимою „квадратурою кола".

Так отже першою і підставовою внутрішньою суперечністю Гетьманщини було те, що підчас того, як засновником якоїсь дійсної держави з природи речі може бути лиш найсильніший — а це не значить: найчисленніший — політичний табор серед якогось народу, себто такий табор, який був би в силі під свою владу підбити всі супротивні сили народу, — засновником Гетьманської Держави був найслабший політичний табор Наддніпрянщини, який не то, що не був у силі підбивати інші політичні потуги своєї землі, а хоч би своєю потугою з ними лиш рівнятися.

Як сказано вище, оправданням для повалення нездарної демократії переворотом з 29. квітня 1918 могло б бути зі становища державного інтересу України лиш те, щоб контрреволюційна Гетьманщина в значнішій мірі здійснювала незалежність України від зовнішних потуг, ніж це робила передтим „Центральна Рада". Гетьманський переворот реалізував би отже основну контрреволюційну ідею самостійної державности лиш тоді, коли б українська контрреволюція, репрезентована Гетьманщиною, маючи поки-що свій край забезпечений перед московсько-большевицькою інвазією мілітарними силами німецької окупації, була настільки могутня, що могла б заняти в відношенню до німецької окупаційної потуги більше сомостійне становище, ніж передтим „Центральна Рада". Тимчасом думка про більше усамостійнення України від волі німецької окупації ніж за „Центральної Ради" взагалі не існувала серед мотивів Гетьманського перевороту. Що більше! До цього перевороту взагалі ніколи б не прийшло, тільки „Центральна Рада" безжурно продовжувала б своє існування, не загрожена нічим, коли б влада „Центральної Ради" була вигідна для інтересу Німеччини. Гетьманський переворот взагалі зміг здійснитися якраз тільки тому, що від слабкого контрреволюційного Гетьманського Уряду Німеччина сподівалася більшої користи для німецького інтересу, ніж передтим від „Центральної Ради". Без уваги на без порівнання більшу пошану, якою тішився Гетьманський Уряд в Німеччині ніж передтим Уряд „Центральної Ради" просто в силу більшої спорідненостi цілого способу думання, присущого людям вищого соціяльного походження, які репрезентували Гетьманщину зі способом думання кругів тоді в Німеччині пануючих, — без уваги на все те Гетьманський Уряд знаходився в цілковитій залежності від волі німецької окупаційної потуги, і то в залежності і субєктивно і обєктивно більшій, ніж

передтим Уряд „Центральної Ради“. Не була це заслуга ні дійсної сили, ні гордого суверенного способу думання, тільки політичної наївности, коли „Центральна Рада“ думала, що вона є незалежна від волі Німеччини і може вести свою політику, не завше рахуючися з бажаннями німецької окупації. Але Гетьманський Уряд складався з людей багато більше реально-політично думаючих і тому був своєї залежности від волі посторонної, німецької сили багато більше свідомий, ніж передтим „Центральна Рада“. Цьому обєктивному почуттю залежности відповідала теж і збільшена обєктивна, фактична залежність. Була це політична наївність з боку „Центральної Ради“, коли їй здавалося, що на випадок конфлікту з окупацією вона змогла б цей конфлікт революційними засобами повстань і заворушень силоміць виграти, „відкликуючися до народу“. Але все ж „Центральна Рада“ мала можливість — на випадок потреби — дійсно викликати важкі заворушення на Україні проти евентуальних надмірних посягань німецької-окупаційної потуги і ця потуга хоч-не-хоч мусіла з цією можливістю в такій великій і такій далекій від Німеччини країні як Україна більше чи менше поважно рахуватись. Коли б з приводу Гетьманського перевороту з 29. квітня 1918 прийшло було до бою між німецьким гарнізоном і збройними силами „Центральної Ради“ в Києві, себто коли б ота розвязана „Центральна Рада“ мала відвагу дійсно „відкликатися до народу“, то й справді для німецьких військ не обійшлося б без більше чи менше кривавої метушні по всій Україні. Але Гетьманський Уряд навіть таких сил, як передтим „Центральна Рада“, для їхнього евентуального вжиття проти німецької окупації за собою на Україні не мав, і цієї його слабости німецька окупаційна армія була вповні свідома, через що — очевидно — й обєктивна залежність України від Німеччини стала за Гетьманщини більша, ніж перед 29. квітня 1918. Доказом цього є те, що німецькі окупаційні власти значно більше обмежили свободу рухів Гетьманського Уряду — нпр. забороною організування української армії і т. ін. —, ніж передтим Центральну Раду. Гетьманщина опинилася осьтак в цілковитій залежності від доброї волі Німеччини. З тією хвилиною, в якій інтерес німецької держави звернувся б до ліквідації української державности й до реставрації передвоєнної контрреволюційної Росії — а такі тенденції, і то дуже сильні, в Німеччині були — з тією хвилиною не лиш прийшов би Гетьманщини кінець і не лиш наступило б замінення Гетьманського Уряду в Києві якимсь російським, але й сталося б усе те з легкістю, без труду, без можливости навіть такої самооборони Гетьманщини проти цього акту, яку могла б викликати дня 29. квітня 1918 „Центральна Рада“, коли б була цього хотіла. В цій скріпленій залежності від Німеччини містилася друга внутрішна противорічність Гетьманщини. Уряд, який згідно зі своєю контрреволюційною державною ідеєю претендував на те, щоби заснувати державну суверенність свого краю, на ділі сам був не

лиш урядом залежним від волі посторонньої держави, але й саме своє існування і відборону цього існування проти зовнішних і внутрішних ворогів своїх, він завдячував всеціло силі отсієї посторонної держави, яка виконувала над ним протекторат.

В ще гірші внутрішні противорічности вганяло Гетьманщину те, що не сповнилася теж і друга передпосилка її трівкости, а саме: щоб антидемократичний, контрреволюційний елємент, якому відповідав відреставрований правний і соціяльний порядок Гетьманщини, був як цілість, як загал перепоєний незломним бажанням державної самостійности України, спрямованим у даному разі — очевидно — в першу чергу проти реставрації передвоєнної Росії. Хоч немало одиниць з-поміж „посідаючих" соціяльно-контрреволюційних верств Наддніпрянщини — і то одиниць не лиш української, але й московської і польської національности — стануло підчас Гетьманщини на становищі української державної суверенности, то за виїмком лівобережної хуторянщини на цьому становищі суверенности України не стояв ніякий більший суцільний відлам контрреволюційного загалу Наддніпрянщини, а й ті незначні контрреволюційні сили, які Гетьманщину підтримували в першу чергу в імя української державности, а щойно в другу чергу в імя своїх соціяльно-економічних інтересів, були незорганізовані. За те політичні симпатії цілком переважної більшости всіх тих суцільних верств, які були соціяльно-економічною остоєю Гетьманщини, отже: великоземлевласництва, промислу, торговлі і фінансів, стояли цілковито по боці реставрації довоєнної „єдіної, нєдєлімої" Росії, супроти якої централізму вони — якщо взагалі ставили які застереження — ставили головним чином лиш регіонально-економічні застереження, диктовані їхнім місцевим економічним, а не політичним, або національно-культурним інтересом. Підтримка Гетьманщини з боку загалу „посідаючих" контрреволюційних верств Наддніпрянщини була отже лиш чисто тактична, бо вона була диктована не їхньою відданістю для українського державного інтересу, тільки або їхнім приватним, або їхнім соціяльно-економічним інтересом, який наказував їм ніби то „підтримувати" Гетьманщину, бо вона поки-що одинока відбороняла отой їхній інтерес проти української соціяльної революції, але „підтримувати" лиш так довго, як довго не уконституувалася якась доволі значна всеросійська „єдіно-нєдєлімська" контрревоюційна потуга, яка перебрала б оту оборону проти соціяльної революції з рук Гетьманщини і — поваливши „суверенну" Україну — відбудувала б Росію.

Підчас того як „посідаючі" верстви яко цілість, яко загал, хоч і з „інтересу" і хоч і лиш тимчасово „підтримували" Гетьманщину на соціяльно-економічній, а не на національно-культурній і політичній базі, але все ж мали деякі регіональні сим-

патії, то куди гірше для Гетьманщини стояла справа з другою — крім „посідаючих“ верств — силою, на якій вона стояла: з апаратом державної бюрократії й армії. І бюрократія і корпус офіцирський давного, російського походження, які були відновлені Гетьманщиною, принайменше в трьох четвертих свого числа, не тільки звертали свої політичні симпатії до відбудови довоєнної Росії і не тільки не відносилися до Гетьманщини хоч би лиш із якоюсь тимчасовою відданістю й вірністю, але й — перепоєні ненавистю до Українства — не знали навіть ніяких регіональних тенденцій, будучи сторонниками віднови дореволюційного російського централізму з усіми його довоєнними національними, політичними, культурними й економічними противукраїнськими змаганнями.

Тож третьою і найважчою внутрішною противорічністю Гетьманщини було те, що той самий контрреволюційний загал Наддніпрянщини, який згідно з основною державною ідеєю Гетьманщини повинен би був стояти на чолі українських державних, в відношенню до Росії безкомпромісово сепаратистичних змагань, на ділі був більше чи менше отвертим ворогом державної самостійности України[1]), а ті елєменти з-поміж отого контрреволюційного загалу, які цієї тенденції не мали і в імя державної суверенности України по боці Гетьманщини вірно стояли, були у всякому відношенню — чисельному, економічному, інтелєктуальному і ін. — далеко за слабі, щоб уявляти з себе дійсних репрезентантів наддніпрянського контрреволюційного загалу.

В наслідок цього Гетьманщина на ділі так сказати б висіла в повітрі, позбавлена навіть того твердого грунту під ногами, яким для неї повинна б була бути контрреволюція Наддніпрянщини, а це в свою чергу узалежнювало існування Гетьманщини — крім від німецької окупаційної потуги — ще й від того, щоб її стали підтримувати її засадничі вороги, якими був — повалений переворотом з 29. квітня 1918 демократичний і більше чи менше революційний табор. Це є четверта і остання внутрішна противорічність Гетьманщини, — противорічність тим болючіша, що вона в значній мірі перекреслювала доцільність отого перевороту, раз Гетьманська контрреволюція не була в силі стояти на власних ногах, не говорючи вже про те, щоб вона була в силі суверенно — себто евентуально проти волі демократії і підбоєм краю й населення — реальну Українську Державу заснувати, — і раз ота Гетьманщина,

---

[1]) На іншому місці (гл. „Літопис Червоної Калини“ 1931) автор виказує, що це противукраїнське становище зрусифікованих контрреволюційних верств Наддніпрянщини було доказом розкладу їхньої політичної волі, отже доказом їхньої політичної скоррумпованости. Там же виявлена й ідейна й моральна скоррумпованість російської контрреволюції, яка робила її нездібною до того, щоб зломити большовизм і повернути назад до становища провідної верстви в державі. Для діла творення нової — української — держави і для проводу в ній такий елємент не надавався просто в силу своєї пережитости у всякому відношенню.

для того, щоби взагалі на ноги стати, потребувала помочі своїх противників, яких вона тільки-що — з допомогою зовнішної окупаційної потуги — повалила була.

Сама по собі вимога Гетьманщини, щоб українська демократія, рахуючися з доконаним фактом перевороту з 29. квітня 1918, перестала шкодити Гетьманщині і навіть приступила до співпраці з нею, була ідеєю таксамо правильною, як взагалі всі інші, в діячів Гетьманщини більше чи менше самоосвідомлені, теоретично-політичні, ідейні заложення Гетьманщини. Адже у взаємній боротьбі між ріжними державно-конституційними напрямками внутрі якогось державного народу чейже повинні бути якісь межі, диктовані спільним державним інтересом народу, а цей інтерес вимагав у даному, а нелегкому положенню України з 1918-ого року того, щоб — який би там не був центральний Уряд України, все одно, чи демократичний, чи антидемократичний, — не допускати до цілковитої зізольованости цього Уряду, якщо не існувала можливість негайно замінити його якимсь іншим і ліпшим. А це вимагало від української демократії — подібно як нпр. від соціялдемократії воюючих у світовій війні держав відносно їхніх урядів — опонувати проти Гетьманщини як проти поки-що незмінного факту доконаного лиш постільки, поскільки ота опозиція не валила Уряду, а тільки впливала на нього, щоби він у своїй політиці узгляднював вимоги опозиції. Не в самій по собі вимозі льояльности, ставленій до демократії, заключалася отже внутрішна противорічність Гетьманщини, тільки в реальних мотивах, ізза яких вона оту вимогу ставила. (Продовження буде).

Вячеслав Заїкин.

Академік Дмитро Багалій як історик.

В лютім ц. р. помер у Харкові в 75-ому році життя вельми заслужений працівник на полі української історичної науки, академік Всеукр. Академії Наук, довголітний професор і б. ректор Харківського Університету Дмитро Багалій.

Акад. Багалій не мав великих наукових здібностей, його твори не блищать ані новими оригінальними ідеями й теоріями, ані обєднуючою синтезою, але натомість містять багато цінних „сирих" відомостей, видобутих з архівів, часом незвичайно великої історичної ваги, а рівночасно виказують велику працьовитість і пильність та широку ерудицію їх автора. В кожнім разі, Багалій займав одно з найвизначніших місць в новітній українській історіографії.

Багалій скінчив Київський Університет на історично-фільологічному відділі, де був слухачем і ближчим учеником В. Антоновича та В. Іконнікова. Від першого засвоїв він всі основні

історичні погляди — народницький історичний світогляд, антинорманізм, „обласницький“ напрям у дослідах особливо над історією старої Руси ітд. Але від інших представників київської (Антоновичівської) історичної школи, зокрема від М. Грушевського, Багалій відріжнявся більшою увагою до економічної історії, підлягаючи в тім впливам мабуть не стільки економічного матеріялізму, скільки впливові славно-звісного російського історика В. О. Ключевського. Народницькому історичному світоглядові лишався по суті вірним Багалій навіть і в останніх роках свого життя за панування більшовиків, хоч зовнішно й робив неначе б то старання засвоїти в останніх своїх працях марксівські методи історичного досліду.

Свою професорську діяльність почав Багалій в 1883. р. в Харківськім Університеті й викладав у нім „русскую“ історію, тобто історію Сх. Словянщини, головно середновічну, звертаючи особливу увагу на історію українських земель — Київської, Сіверської та ін. В 1909—1911 рр. Покійний був ректором Харківського Університету. В 1911 р. покинув був свої університетські виклади, бо був вибраний членом російської державної ради. В 1913 р. вибрано його мійським головою (президентом міста) Харкова й лишився він ним до революції 1917 р.; але нова, вибрана „визволеною“, „свобідною“ людністю мійська дума (магістрат) столиці Слобідської України усунула заслуженого українського ученого й вибрала замість нього президентом міста жида соціял-демократа Рабиновича! В 1917 р. Багалій відновив виклади в Харківськім Університеті, але вже в українській мові, яко професор української історії. За часів гетьманства в липні 1918 року Багалієві запропоновано станути на чолі кабінету міністрів Української Держави. Але Багалій, хоч по переконанням своїм був монархістом, на великий жаль, рішуче відмовився від цієї пропозиції, боячись „скомпромітуватися“ в очах ліберального громадянства. Без сумніву, ця відмова була прикрою й великою помилкою, що нанесла сильну шкоду справі української державности; бо ж він, здається, був майже єдиною людиною, що надавалася в той відповідальний, переломовий момент на становище голови уряду Української Держави... На жаль, акад. Багалій цього не зрозумів.

Натомість Багалій радо погодився взяти ближчу участь в організації Української Академії Наук і при її заснуванні був призначений одним із перших чотирьох академіків іст.-фільольог. відділу У. А. Н. (разом з А. Кримським, М. І. Петровим і Ст. Смаль-Стоцьким). З приходом більшовиків, для Багалія почалися тяжкі часи. 65-літнього вченого вкинули в льох чрезвичайки, де він просидів кілька місяців. Правда, по визволенні звідти, Багалія привернено професором до Харк. Інституту Нар. Освіти й понадто призначено провідником харківської науково-дослідчої катедри історії України, але за ним постійно стежило око чрезвичайки, а потім ГПУ. Він не міг свобідно ані писати своїх праць, ані викладати. Мусів надавати своїм творам і викладам принаймні

зверхній „марксівський" вигляд, бож, як відомо, на Радянщині професор історії *повинен* бути марксистом. Та як не старався Багалій пристосуватися до вимог радянської влади, сумління вченого всетаки було в нім занадто сильне й поза зверхньою марксівською формою в його творах проглядав зміст і дух, які не подобалися рад. владі; а один із „суто-марксівських" червоних ніби-істориків написав у вигляді рецензії на працю Багалія навіть цілий донос про контрреволюційні ухили Покійного від марксизму. Серед таких тяжких умовин Багалій всетаки продовжував інтензивну наукову діяльність до кінця свого життя; та розуміється, що його останні праці, писані в таких невідповідних обставинах, виходили не раз дуже недосконалі.

Головна заслуга Багалія на науковім полі це його праці з історії Слобідської України. По справедливості його можна назвати творцем цієї дуже мало розробленої, але вельми важної галузи української історії.

Слобідською Україною або Слобожанщиною, як відомо, називається північно-східна частина України (в передреволюційних часах — губернія Харківська, південні частини Курської й Воронізької та невеличка частина Орловської). В першій пол. XVI ст. Слобідська Україна була майже пустинею; більша частина її й de facto й de jure не належала до ніякої держави. Та від часів Остряниці почалася кольонізація тих вільних („слобідних") земель переселенцями з Правобережної України, між ін. і з Галичини. В третій чверті XVII ст. на цих землях повстало кілька невеличких козацьких українських державок, подібних у своїм устрою до козацької Гетьманської Держави, званих *слобідськими полками*. Одні з них при самім оснуванні, другі скоро по оснуванні, подібно до Гетьманської Держави, вступили під зверхність московського царя, визнаючи його своїм не тільки сюзереном, а й монархом, але маючи надалі також своїх місцевих, хоч і залежних від царя володарів — „полковників", становище яких було анальогічне до становища гетьмана в Гетьманській Україні [1]), Слобідські Полки існували до 1760-их років, коли російська імператриця Катерина II зламала приречення і привілеї попередних російських царів, знищила окремішність полків і обернула реєстрових (!) слобідсько-українських козаків у селян-крепаків.[2]) Значіння цих Слобідських Полків в історії України українські історики не доцінювали та й тепер ще як слід не доцінюють. Правда, праці з історії Слобожанщини появлялися вже віддавна (головні з них це твори І. Квітки, Гр.

---

[1]) Докладнішу характеристику державно-правного становища Слобідських Полків подав я у своїй дисертації pro venia legendi „Соединеніе Украины с Московским государством" (1919); порів. також мої „Лекції по історії суспільно-державного ладу України", част. вступна (1924).

[2]) Перед тим за часів правління Бірона в Росії у 1730-их рр. також зроблено пробу повної інкорпорації Слобідських Полків до Росії, але реформи Бірона не вдержалися на Слобожанщині. Зі вступом на „всеросійський" престіл імп. Єлисавети Петровни (1741), взагалі прихильної до України, Слобожанщина відзискала свої давні права й свій давній устрій.

Квітки-Основяненка, Н. Гербеля, П. Головинського, арх. Філярета Гумилевського, Гр. Данилевського, Амф. Лебедева, Е. Альбовського та ін.[1]); та це були лише окремі монографії, або щонайбільше огляди історії поодиноких Слобідських „полків" тощо, писані найчастіше без звязку з загальною історією Ухраїни. Щойно Багалій поставив досліди над історією Слобожанщини на широкий науковий грунт і, можна сказати, дав початок науковій історії Слобожанщини. Йому ж належить честь перших спроб звязати історію Слобожанщини з загальною історією України та дати в загально-українській історії належне місце Слобідській Україні. На жаль, це останнє завдання Покійному не довелося вповні здійснити. Він не встиг написати широко задуманої кількатомової історії України, в якій мала бути належно узгляднена історична роля Слобожащини. Але в кожнім разі він підготував до того належний матеріял. З виданих ним джерельних матеріялів і праць яскраво виявляється історичне минуле Слобідської України, відзначене великою т в о р ч о ю працею українського народу.

Минуле це не багате на бурхливі та взагалі яскраві події. В протилежність до історії Гетьманщини, історія Слобідських Полків відзначається м и р н и м характером. На протязі більш як столітнього існування цих „полків" було лише дві бурхливі події — повстання проти Москви — острогозького полковника Дзінковського й харківського полковника Сірка (більше знаного в характері кошового Війська Запорозького) — але обидва ці повстання були недовгі й обмежилися тільки невеликою територією. Поза тим бачимо ввесь час мирне, творче будівництво, завдяки котрому розлогі пустинні „дикі поля" півн.-східної України, через котрі степові хижаки-татари робили свої наїзди на Україну й Московщину, обернулися в цвітучий культурний край. З шаблею або рушницею в одній руці (для оборони від несподіваного наскоку татар) і ралом у другій слобідсько-українські козаки і посполиті обернули дикий степ у хліборобську країну, утворили свої невеликі своєрідні держави, побудували десятки містечок і сотки сіл з церквами і школами і поклали початки новітній українській культурі. Вже з середини XVIII ст. культурний осередок Вел. України переходить зі старого Києва на Слобожанщину, до молодого Харкова. Х а р к і в с ь к е К о л е г і ю м, піднесене до рівня високої школи, починає конкурувати з перестарілою у своїх методах науки й навчання Києво-Могилянською Академію. На Слобожанщині проводить більшу частину свого життя Сковорода, знаходячи там найбільш відповідний для себе грунт, найбільш прихильників. На Слобожанщині ж повстає перший на Вел. Україні університет, зі Слобожанщини ж виходить в першій пол. XIX ст. найбільше українських поетів, письменників, учених. І щойно в другій пол. XIX ст. культурний

[1]) На початку своєї наукової діяльности історією Слобожанщини займався також М. Костомаров і написав історію Слобідського Острогозького Полку. На жаль, ця праця згубилася.

осередок українського життя пересувається на захід — до Києва і Львова.

Минуле Слобідської України відзначається par execllence *творчим, будівничим, культурницьким* і, коли хочеш, *консервативним* характером. Історія Слобожанщини чи не найяскравіше спростовує твердження тих істориків, які запевняли, що в українській історії все панувала „вільна стихія, що доводила або до зруйнування громадських звязків, або до виру стремлінь, котрі немов те криве колесо крутили на всі боки народнє життя“[1]).

Щодо свойого територіяльного простору Слобідська Україна була приблизно рівна лівобережній Гетьманщині, навіть дещо більша від останньої; щодо числа населення вона уступала Гетьманщині, але не так уже сильно (особливо в пізніших часах). Історична роля Слобожанщини була безперечно теж дуже визначна: бо, з одного боку, як ми зараз згадували, Слобожанщина досись хутко стала однією з найкультурніших частин України й багато сприяла відродженню та розвитку української культури; а в звязку з тим у значній мірі й української національної ідеї, з другого ж боку, слобідсько-українське козацтво здобуло для української нації досить обширну та хліборобну територію, а посередно — через кольонізацію Слоб. України — отворило шлях до кольонізації південно-східної України — Донецького водозбору, Таврії, Криму, Кубанщини, Чорноморщини, Ставропілля і т. д.

Свої досліди над історією Слобідської України почав Багалій в 1883 р., коли його вибрано доцентом Харк. Університету. В 1883—86 рр. він видрукував кілька менших статтей і рецензій з історії Слоб. України, а рівночасно виготовив і в 1886—87 рр. видав: „Матеріалы для исторіи колонизазаціи и быта степной окраины Московск. государства (Харьковск., Курск. и Воронежск. губ.)“, т. І. і „Очерки изъ исторіи колонизаціи и быта степной окраины Московск. государства“, т. І. Під такими дивачними наголовками вийшли перші великі праці Багалія з історії Слобожанщини, які були далі вихідною точкою в його науковій роботі. Всіх його праць більших і менших з історії Слобожанщини є кількасот. Найзначніші з них, крім згаданих, — „Матеріалы для исторіи колон. и быта Харьковской и отчасти Курск. и Воронеж. губерній въ XVI—XVIII ст.“, т. II. (1890), „Замѣтки и матеріалы по исторіи Слободской Украины“ (1893), „Къ исторіи заселенія и хозяйственнаго быта Воронежск. и Курскаго края“ (1896), „Украинская старина“ (1896), „Очерки изъ русской исторіи. Монографіи и статьи по исторіи Слободской Украины“, „Історія Слободської України“ (1918) та ін. Тут же слід згадати й численні праці ак. Багалія з історії Харкова, зокрема двохтомову капітальну (568 + 977 стор.) „Історію г. Харькова за 250 лѣтъ его существованія“ (1905, 1912), праці з історії Харківського Університету, з котрих для української науки особливо важний

---

[1]) Костомаров, Двѣ русскія народности, (Основа, 1861, III).

„Опытъ исторіи Харьковскаго Университета“, т. I: 1802—1815 (Харк. 1893—1898, 1204 стор.) і т, II: 1815—1835 (Харк. 1904, стор. 1140), праці про окремих культурних діячів Слобожанщини XVIII—XIX ст., зокрема про Гр. Сковороду (низка праць), Вас. Каразина Вернета, Й. Шада (проф. фільософії), історика проф. Г. П. Успенського, П. Артемовсьгого-Гулака, Гр. Квітку-Основяненка, М. Костомарова, О. Потебню, істориків Церкви о. Мик. Лащенка і Амф. Лебедева, історика мистецтва Е. Редина й баг. ін.; вкінці слід згадати праці Багалія про слоб.-українську історіографію, зокрема його критично-бібліографічний огляд „Сочиненія, матеріалы статьи и замѣтки, относящіеся къ исторіи Харьк. губ.“ (ч. I—1886, ч. II—1891) ітд.

Одним словом, ак. Багалій у своїх працях охопив досить широко і рівносторонньо історію Слобідської України в XVII-XX ст. Розмірно менше опрацював він лише церковну історію й історію політичного й адміністративного устрою Слобожанщини; але історією Церкви на Слобідській Україні чимало займалися інші дослідники — арх. Філярет, о. М. Лащенко й особливо проф. Амф. Лебедев. Більше відчувається відсутність докладних дослідів про політичний та адміністративний устрій Слобожанщини в XVII—XVIII вв. Всетаки в „Історії Слободської України“ Багалія, а почасті й в інших його працях ми знаходимо цінні, хоч на жаль розмірно за малі відомості про політичну й адміністраційну організацію Слобідських Полків. Цю прогалину відчувається тим сильніше, що Багалій взагалі не подав історично-юридичної анализи становища Слобідських Полків, їх внутрішнього політичного устрою та їх відносин з Росією. Та й поза тим, у творах Багалія знаходимо не раз чимало відомостей майже в „сирому“ вигляді, не проаналізованих, не оброблених. Головна заслуга Багалія, як ми вже згадували в горі, це наведення в його працях мало знаного або частіше й зовсім незнаного джерельного матеріялу. Для історії Слобідської України він такого матеріялу призбирав і подав, а в міру своїх сил і здібностей також і освітлив дуже багато.

Але наукова праця Багалія не обмежувалася самою тільки історією Слобожанщини. Поруч з нею, хоч і менше, займався він також іншими галузями української історії. Першою його більшою працею була „Исторія Сѣверской земли до полов. XIV ст.“ (1881). Не вільна від деяких, досить значних, головно методольогічних хиб, ця джерельна розвідка, написана по вказівках Антоновича, й до нині не стратила своєї наукової вартости, й донині історики використовують і цитують цю працю. — Далі, низку праць присвятив Багалій історії землеволодіння в Лівобер. Україні. Не раз звертався він також до історичного джерелознавства (між ін. до цієї ділянки науки відноситься й перша друкована його стаття — „Исторія Льва Діякона, какъ историческій источникъ“, 1878). Вже по революції, наслідуючи капітальну працю свого учителя В. Іконнікова „Опытъ русской историографіи“ Багалій задумав написати подібний до цього „Опыта“, але ще

ширший, кількатомовий „Нарис української історіографії". Одначе зовнішні обставини не сприяли цій праці. Багалій встиг видати лише два випуски, але навіть з зовнішнього боку, не кажучи, вже про зміст, вони мають багато недостач, хоч розуміється всетаки мають певну наукову вартість (про перший з цих випусків див. мою ст.: „Перша спроба систематичного огляду української історіографії", „Зап. НТШ", 1926, том 144—145, с. 225-238). Низку статтей присвятив також археольогії, історичній географії, історії магдебурзького права на Україні, написав кілька статтей з історії українського письменства XIX в., видав під своєю редакцією перший більш менш повний збірник творів Сковороди, деякі ненадруковані раніше твори П. Артемовського-Гулака, писав дещо про Кирило-Методіївське брацтво, про новітнє українське мистецтво ітд.

Окремо треба згадати його дуже добрий науковий підручник сх.-словянської історії — „Русская исторія" :т. I („Домонгольскій періодъ"), Харк. 1909; том II, ч. I („Московскій періодъ"), Харк. 1911; том I, вид. 2 (до полов. XV в.), Москва 1914, стор. VIII+513. Не вважаючи на деякі методольогічні дефекти й певну несистематичність викладу, цю працю треба признати, здається, найліпшим науковим університетським підручником сх.-словянської історії. Уступаючи, розуміється, й під оглядом стилю й під оглядом оригінальности ідей знаменитому курсові сх.-словянської історії Ключевського, праця Багалія значно перевищує й курс Ключевського (вже перестарілий почасті у своїй першій частині) і всі інші анальогічні курси сх.-словянської історії (навіть такі, як Платонова, Любавського та ін.) вповні обєктивним викладом і дуже старанним та безстороннім узглядненням найновіших тоді здобутків науки та найріжноманітніших наукових поглядів.

Революція й відродження української державности змусили Багалія роспочати писання широкої історії України від найдавніших часів до нині. Та на жаль, не зміг він писати цю історію, як хотів би. Мусів пристосовуватися до совітських вимог, мусів по багато разів переробляти й псувати свою працю, щоб уможливити її видрукування та уникнути обвинувачення в контр-революційності. Поборюючи великі труднощі, кінець кінців таки видав перший том цієї історії в 1928 р. Та хоч Багалій сильно старався її пофарбувати під радянський колір і навіть про хрещення Руси ледви згадав і взагалі про християнство й Церкву майже нічого не написав, а натомісць всюди намагався підчеркнути значіння економічного фактора і т. п., всетаки не уникнув доносів і обвинувачень за ухили від марксизму й „контр-революційність" цієї праці. Очевидна річ, що вже через тяжкі зовнішні обставини, не міг написати Багалій цієї праці так, як написав свою знамениту „Русскую исторію"; та всетаки в цій праці є чимало цікавого й доброго.

В короткій журнальній статті трудно представити многосторонню діяльність ак. Багалія. Як і в діяльності кожної лю-

дини, були і в нього певні помилки в його громадянській праці й деякі недостачі в його науковій роботі. Ми їх не ховали й не затушовували, а старалися натомість дати по можності обєктивну характеристику праці Покійного. Заслуги його на науковім полі, передусім у царині слобідсько-української історії, творцем котрої його часто й досить слушно вважають, остільки значні, що — не вважаючи на ті чи інші прогалини чи мінуси в роботі Покійного, його праці довго становитимуть вельми важний здобуток української історичної науки, а його імя вже вписане на сторінки історії української науки, як імя заслуженого й визначного наукового працівника.

Проф. О. Мицюк.

Тадей Р. Рильський (1840--1902) як хлопоман і економіст.

(Продовження: гл. ч. 7/8 і 10 с. р.)

Другу статтю умістив він в „Основі" під власним призвищем. В ній поза критикою шляхетсько-польського стану Правобережної України помітне уґрунтовування свого „отступництва" з того осередку і умотивування свого переходу в хлопомани, а тим самим і в „хохломани", термін який він і уживав. Ця друга стаття, що по словам Драгоманова, „наробила тоді багацько шуму в київських кругах і справді дуже цікава стаття, має назву „Нѣсколько слов о дворянах Праваго берега Днѣпра".

Він починає її „побіжним поглядом на минуле", щоб розкрити історію поміщицтва. Він вказує, що в давнину „серед демократичного общинного словянства на берегах Дніпра, як і скрізь, не було дворян". Їх зародки добачує в дружині князів варяго-руських: „нащадки князів і дружинники стали опісля багатими землевласниками, що пройшли через монгольське, литвинське панування". За останнього українські поміщики ополячились: „більша частина українських дворян Правого берега Дніпра не що інше, як ополячені українці", що стали далі ширити польщину, захищати шляхетство та пропагувати католицизм. Як видно, реаґуючи на ідеал польського шляхетства Правобережжя, Рильський гостро негативно ставиться до аристоктачичної республіки, ак форми державного ладу і взагалі до аристократизму станового, сполученого з аристократизмом національним-польським, котрий вимагає польонізації непольських мас...

Дворянство Правого берега Дніпра він поділив на кілька груп. Перша група мошродзеїв — після його характеристики складається з поміщиків ріжних гатунків і підрозділів (і помі-

щицькі урядовці і панські паразити). Вони енергійно „протиділають будь якому зближенню з селянами і всілякому виявові української народности. Коли хто насмілиться заговорити по дружньому з селянами, чи дати селянинові українську книжку — піде гомін серед тих кругів від Києва до Житомира, від Житомира до Камінця, і по всім глухим закуткам". На нас підуть доноси. „Шляхетська гордість, нечиста совість у відношенню до селян („на злодію шапка горить!"), претенсія на польонізацію тутешнього краю, — ось мотиви, що заставляють накидатися на кожного, хто посміє висловитися зі симпатією до селянського люду і до української народности". Це, каже він про мошродзеїв, „сама солідна частина нашого дворянства, її спокій рідко турбує яканебудь думка, голова і серце її спокійні, за те органи перетравлювання обтяжені працею..." Друга група — пропагандистів ідеї шляхетства.,. — ідеалом людського типу уважає шляхтича, котрий може гнітити нешляхетську чернь. Третя — молодь, що уважає добрим тоном погорджувати все, що є „непольської народности". Четверта — більш освічена, стоїть на становищі сильогізму: „потреби народу виявляються в його освічених представниках; тому що більш освічена частина тамошнього суспільства ополячилася, то, значить, тамтешній край (Правобережна Україна) є польський; і ці люди — іронічно додає Рильський — уважають себе демократами".

В останню групу він виділив „хохломанів", як групу, що розходиться з усіми іншими. Хохломани, „вийшовши із оседредку української ополяченої шляхти, вивчаючи місцеве минуле життя і сучасні його потреби, прийшли до свідомости своєї національної солідарности з місцевим українським населенням і уважають його інтереси дуже близькими своїм інтересам. Предмету для своєї громадської діяльности вони шукають в освіті народу на його власних засадах, в розвитку його громадського життя, працюючи над тим тільки в спокійний і систематичний спосіб. На них нападають всі попередні групи і називають їх погляди і їх діяльність національним відступництвом; але вони на те відповідають, що це тільки — повернення („обращеніе"); що той, хто бажає бути дійсно корисним якомунебудь суспільству, не може залишатись в ролі кольоніста, котрий ділає на користь митрополії; що їх спосіб поступовання згідний з місцевими простонародніми інтересами, котрі вони приймають за вихідну точку увсіх своїх поглядах" [1]). (Підкреслення наше, О. М.).

Ця стаття 21 літнього студента, сильно нагадуючи в окремих місцях думки, що на рік пізніш висловив проти закидів теж в одступництві його старший товариш, 28 літній студент-хлопоман Володимир Антонович, у своїй знаменитій „Исповѣди" [2]), виказала в авторові, як і в його товаришах, таке народолюбство, таку любов до простого люду, яка, поминаючи літературну діяльність

[1]) „Основа". 1861, ноябрь-декабрь, ст. 90, 91, 95, 98, 99.
[2]) „Основа". 1862. „Моя исповѣдь".

Герцена, виступила пізніш на всеросійськім грунті в течії, прозваній народництвом. Автор некрольогу про Рильського, О. Л. (Орест Левицький) і відносить його до народників, що „пораз перший появилися в нашім краї... в епоху 1860-х років“ [1]) І дійсно між хлопоманством та виступившим за ним народництвом в вихідних точках, в генезі від побуту й інтересів народу, безсумнівно є чимала подібність, але поза тим вони ріжняться, як, загалом беручи, відріжняється українське селянство від великоруського. З другого боку Рильський виступив в заявах і писав про дворян Правобережжя, як „кающійся дворянин“, тим самим попередив (разом з Антоновичом) появу цілого соціяльно-психологічного типу „кающихся дворян“ на велико-російськім грунті, типу, що припадає на 70-ті роки і який талановито змалював Н. К. Михайловський. Рильський виступив як заступник нового покоління, котре, — після його слів, —„переймається все сильнішим співчуттям до народу і перестає уважати себе чужим йому“, а яке „поставило собі за завдання—всіма чесними способами сприяти моральному і матеріяльному розвиткові народу“.

Коли попередня стаття була між іншими свого роду умотивуванням переходу Рильського в хлопомани, то слідуюча, теж вміщена в „Основі“, торкаючись матеріяльних інтересів народу, між іншими відкидає ширений „місцевим провінціяльним дворянством“ закид хлопоманам, ніби вони „хотять перешкодити прийняттю селянами уставних грамот..., закид, який хлопомани мусіли відперти і в колєктивнім їх „Отзывѣ Кіева“. Ми говоримо про коротку економічну статтю Рильського „з Маковищ, Київського повіту“[2]).

Вона починається тим, що автор подає деякі уваги про селянське господарство в звязку зі здійсненням реформи 1861 р. Він констатує, що діленицї“ по уставній грамоті, котрі припадають на „корінний наділ“ сливе рівні з тими, що були до реформи у „піших“ селян, тобто, що наділення селян по розміру виходило за малим. А почисливши розходи за „ділениці“ та порівнявши прибуткову і видаткову сторінку селянського бюджету приходить до висновку, що майже нема селянських дворів, які б обійшлися тим, що даватиме „діляниця“, а що, значить, кожна селянська родина буде мусіла додатково заробляти на стороні. Все ж і в таких умовах новий стан речей уважає ліпшим, ніж той, що був до знесення кріпацтва і радив селянам з двох можливостей, які передбачив закон, вибрати платіж грошевий, а не продовження відбутків поміщикам працею, тобто тимчасом зобовязаною панщиною; бо грошевий платіж (оброк) розвязував особисту залежність селян від поміщиків. Розуміється, вказівка на недостаточне наділення селян не могла подобатися поміщикам, бо збільшення наділів могло відбутися тільки їх коштом. Так і сталося на Правобережжі, але росій-

[1]) О. Л. Вже цитов. „Кіевская Старина“, ст. 335.

[2]). „Основа“, 1862, лютий, ст. 84—91.

ський уряд зробив те задля політичних міркуваннь: в наслідок польського повстання 1863 р.

В нім українські хлопомани не взяли участи з принципових міркувань. „Нарід на Правобережній Україні під іменням поляка, ляха — говорить очевидець — розумів того поляка, якого він знав у себе і коло себе на Укряїні, тобто пана (поміщика, О. М.). На повстання цього поляка - пана він задивлявся як на вираз незадоволення з приводу освободження селян (їх же, українців) від кріпацької залежности"[1]). „Пани бунтують, бо цар дав волю мужикам" — говорили селяни. Зрозуміло, що на Правобережжі якраз сам народ подавив повстання; при тім потерпіла й польська частина хлопоманів. Коли б не повстання — гадає Б. Познанський — останні з часом стали би теж українськими хлопоманами.

Одмежувавшись від польських шляхетських кол, українським хлопоманам довелося одночасно одмежуватися також і від російського соціял-революційного напрямку. У травні 1862 р. вийшла в Петербурзі соціялістично-бунтарська брошура під назвою „Молодая Россія", нелегально поширена скрізь. За її зміст роблено відвічальними і круги до видання її зовсім непричасні, в тім числі й хлопоманів, яким завдяки тій брошурі зачинено їх школи для народу. Ширено про хлопоманів і інші, невідповідні до їх діяльности, шкідливі чутки. Легальне становище хлопоманів спонукало їх заявити отверто в пресі своє credo, аби розвіяти ріжного роду наклепи. Так зявився у 1862 р. в російськім часописі „Современная Лѣтопись" „Отзывѣ изѣ Кіева", підписаний 21 особами, що прилучилися до хлопоманів. Перший підпис В. Антоновича, мабуть його автора, під ним стоїть і підпис Рильського. Задля економії місця ми не реферуємо тих двох цікавих документів 1862 р. — що ми зробили на другім місці, але порівняємо їх в засадничих точках.

„Молодая Россія" стоїть на певній теоретичній соціялістичній програмі, яку бралася реалізувати дорогою революційного перевороту при помочі диктатури. Хлопомани висловилися проти накидування величезній більшості народу, нерозвиненого і безголосого, будь-якої теорії, хоч би як вона була гарна і революційну тактику відкинули. Доки народ нерозвинений і несвідомий, який толк, кажуть вони, з тої чи другої теорії, та при тім „взятої не з народнього життя"? „Молодая Россія" наскрізь раціоналістична й антирелігійна, хлопомани шанують релігійність народу і на ній поручають розвивати його моральність. „Молодая Россія" проти інституції приватної власности взагалі і за передачу земель в спільне користування, в останнім разі згідне зі світоглядом великоруського селянина: хлопомани говорять тільки про поземельні відносини і стверджують, що „нарід український свідомий важливости поземельної власности"; тим вони, правобережці й лівобережці, вказували на виплекану в тих ґу-

[1]). Воспоминанія Б. Познанскаго. „Укр. Жизнь", 1913, №. 5. ст. 47—48; також „Кіевская Старина", 1885, ноябрь, ст. 440.

берніях нашим народом подвійну чи родинну власність, й разом і на необхідність закінчення реформи 1861 р. в змислі повного відділення селянського землеволодіння від залежности від б. поміщиків. „Молодая Россія" виставила політичну програму: „республікансько-демократичний союз областей, де вся влада мала перейти в руки національних і обласних зібрань; проголосила повну незалежність Польщі і Литви..., а інші області (значить і України, О. М.) мали по більшості голосів рішити, чи хотять вони ввійти в склад федеративної російської республіки". Хлопомани проголосили свій аполітизм. „Ніхто з нас — кажуть вони — не тільки не говорить і не думає про політику, але всяке політичне стремління, за нинішнього стану суспільства, до тієї міри смішне і хлопячо наївне в наших очах, що серіозно навіть уважаємо зайвим відповідати на цей докір" і зосібна „всякий політичний сепаратизм в наших очах смішна нісенітниця:... некорисна, непотрібна і, не дивлячись на гучне слово, непривабна". Їх програма — розвинути українську мову і літературу, щоб зберегти українську національність, бо „народність без літератури — паразитне явище", а „навчання народу в своїй мові йде покрайності в тричі успішніш і скоріше"; отже „виховання нашого народу повинно заховувати пошану до народнього селянського побуту, до його етнографічних особливостей, до його мови і національности". „Молода Россія" поставила домагання „знищення шлюбу, як явища у вищій мірі неморального..., скасування родини.... без чого немислимо знищення спадщини; знищення манастирів", вона обстоює „громадське виховання родини" і „освободження женщини й її рівноправність з мужчинами". Цілком інакше задивлялись хлопомани на інституцію родини: З усіх елементів громадського життя єдиний елемент приступний народові нині — пишуть вони, — що користується його глибокою повагою, це — родинний звязок; тому, виховуючи народ... слід скріпляти ...його повагу до родини". „Молодая Россія" хотіла, щоб кожна область була зложеною з „хліборобських общин, в яких всі члени рівноправні", хлопомани кажуть „слід розвинути на розумних засадах свідомість родинних обовязків і потім, розширюючи розумування від родини переходити до громади (общини). Покищо — кажуть вони — на цім ступні громадських понимань можна зупинитися". Хлопомани стояли на тім, що треба „старанно пізнати свій народ", зрозуміти моральні основи народнього життя і все памятати про них, бо, „з тих зародків, підчас правильного і натурального розвитку, збудується ввесь громадський лад народнього побуту; розвинути ці засади (начала)..., давати їм... правильний, чесний і людяний напрямок, берегти їх від покалічення... — от наше завдання"[1]). Такий порівнюючий зміст „Отзыва". Нема сумніву, що ізза незалежних обставин не

[1]) „За сто літ" (1800—1897). Составіл Вл. Бурцев, 1897, изд. Фонда В. Р. П., вип. 23, „Молодая Россія" на стор. 40 і слід. Також „Матеріяли для бібліографії В. Б. Антоновича", ред. Багалія, вид. В. Академії Наук, Київ, 1929, „Отзыв из Кіева" ст. 38 і слід.

знайшла свого відбиття в тім документі вся ідеольогія хлопоманів, тим більше поодиноких членів, хоч якесь найменше для них minimum... і зазначене. В нім варта підкреслити засаду еволюційного розвитку народу на питомих йому національних особливостях, розвитку, так би мовити, органічного. Політичний момент в ньому проглядає тільки у стремлінні виховування і розвитку української національности, — говорити про щось інше уважали на той час і на тогочасний інтелєктуальний рівень, поголовно неграмотної маси, що ще не розлучилася з кріпостною психологією, невчасно. В „Отзывѣ“ виложена програма, оперта на світогляді українського народу, оскільки вона була на той час зясована, програма, що її навязувалося до питомих народові традицій. Від них, дорогою культурно-освітньої роботи, мав нарід прямувати по шляху поступу. В „Отзывѣ“ є такі елєменти, що виступлять пізніш на загально російськім ґрунті в течіях „лавризму“ („подготовителей“) і народництва.

„Отзыв“ був документом, що хронольоґічно означав собою поворот від студентського юнацького хлопоманства до ширшої громадської діяльности в напрямку ідеалів молодости. Юнацьке хлопоманство Рильського овіяне романтикою і пуристично-етичним поривом в бік „бидла“. Воно національно і соціяльно поступове. В якійсь мірі на юнака Рильського мали деякий вплив соціялісти-асоціяціоністи, як Овен та Фурьє, вплив який одначе не дається ближче окреслити, звести в якусь цілість і оформити задля браку достаточних замітних ознак. Так само йому близькими були і настрої бунтарства типу, принаймні, гайдамаччини, як стихійного вибуху маси: „куди нарід піде, туди слід іти!“... Його народолюбство стало його життєвим ділом і впродовж дозрілого віку. „Роджений і вихований в польській шляхетській родині, він, ще в молодості — пише О. Л. (Орест Левицький) — під впливом гарячої свідомости, свідомої любови до батьківщини й її корінної людности, отверто й рішуче відмовився від всіх ідеалів і традицій свого осередку, признав себе сином України і прихильником демократичних принципів і до кінця життя лишився непохитно вірним завітам свого юнацтва... Такі глибоко щирі, ідеально чесні народники пораз перший зявилися в нашім краї... в епоху 1860-х років“[1]).

Хто не думає про свою послідну ціль, цей подібний до моряка, який не знає, куди пливе і веде корабель на загладу (св. Альфонс).

Життя це паломництво до спільного місця ласки (св. Василій).

---

[1]) О. Л., там таки, „Кіевская Старина“, стор. 335.

Хроніка.

Ювилей Богдана Лепкого. Ювилейний Комітет уладив дня 20. листопаду ц. р. святочну Академію в честь Ювилята в Кракові в салі театру, „Багателі“ при співучасті всіх краківських українців, численних чужинців та многих делєгатів з рідної землі. В тому дні обєднався немов увесь український народ, всі від найвище поставлених у нашому громадянстві до найменшого брата у спільнім вислові щирого й гарячого побажання для Ювилята з тієї нагоди. Зі всіх сторін і закутків української землі й закордону, де тільки бється українське серце, плили сердечні привіти та вислови глибокої пошани й любови для Ювилята. Як довідуємося, зі всіх сторін і від всіх шарів громадянства наспіло так багато привітів, що не стало часу на саме їх вичислення не тільки підчас Академії, але теж і в часі чайного вечора, уладженого в честь поета. Як твердять учасники, на відчитання всіх привітів треба було би цілої ночі. Це не диво. Бо майже нема письменної людини на українській землі, яка би не читала бодай одного твору, одного віршика Богдана Лепкого. Це не диво, „бож він—як говорив в своїм привіті на Академії ред. В. Мудрий — цілим своїм життям і всією своєю працею дав наглядні докази, що не тільки вмів подихи рідної землі відчувати, але й знає, як їх увіковічнити. Він належить до тих нечисленних чарівників у світі, що з рідної землі цінності добувають, що перетоплюють їх у свойому горнилі духа в перли та розсипують їх по всіх рідніх перелогах на щастя й розцвіт національної культури. Він вичував і вичаровував із землі української всі її затаєні болі та радощі, він підслухував її шепоти про сучасне і виманював з її надрів легенди минулого. Він спивав її сльози і перетворював їх у ніжні мельодії своєї лірики, яка ставала для тієї ж рідної землі розрадою. Він виривав із забуття великі постаті минулого, світлого минулого землі української та будував з них провідні стовпи, творив орієнтаційні зорі для життя у майбутности“.

Ми вповні свідомі того, що з приводу ювилею повинні ми були в цьому числі зясувати українському громадянству в довшій статті всі заслуги і творчість Богдана Лепкого; цей милий обовязок відчуваємо тим більше, що він є нашим одним з найвизначніших співпрацівників, як також тому, що „Дзвони“ лишились тепер одиноким літературно-науковим журналом на зах.-укр. землях. Але творчість поета так обильна й обширна та виявилася в так ріжних напрямах, — поет розсипав стільки жемчугів своєї творчости майже по всіх укр.-національних журналах і видавництвах, що зробити цього в так короткому часі було для нас понад силу. Зробимо це очевидно в найближчих числах. Сьогодні хіба тільки зі сердечним стисненням руки подякуємо Ювилятові за співпрацю у нашому журналі, за те, що він все ратував нас у критичній ситуації і тоді, коли наша редакційна тека задля сучасного загального упадку укр. літератури відчу-

вала великий брак белєтристики, приходив нам все зі своєю великою поміччю. Сьогодні теж молимо Всевишнього, щоб дав спромогу Ювилятові ще довгий-довгий час виховувати українське громадянство, а зокрема укр. молодь своїми творами, які скріплять серед них релігійно-патріотичні почування та причиняться до скорого здійснення ідеалів Української Нації. *Редакція.*

Загальні Збори Наукового Т-ва ім. Шевченка відбулися дня 20. XI. ц. р. Щойно цьогорічні Заг. Збори викликали серед українського громадянства більше заінтересовання і звернули на себе увагу. Вже наперід появлялися в часописах статті, в яких ставлено до Н. Т. Ш. ріжні вимоги, з яких деякі опісля щераз повторили бесідники на самих Заг. Зб. З тих домагань належить відмітити отсі: 1) усунення правописного хаосу, 2) стисліший звязок тієї наукової інституції з українським націон. життям і його потребами, 3) розбудова студій українознавства і то в укр. національнім дусі, а зокрема історії, а головно історії Галичини, 4) згуртовання молодих учених, які по більшій часті працюють в чужих наукових товариствах і видавництвах, 5) звернення більшої уваги на статистику, 6) покликання окремого секретаря, який виправляв би всі скрипти видань Н. Т. Ш. під оглядом мови. До тих домагань докинемо від себе, що 7) належить більше звернути увагу на наукові бібліографії, як також 8) на економічні студії, які прецінь є так важними, а які у нас чи не на останньому місці, хоч багато є готових до друку скриптів з тих ділянок.

Самі Заг. Збори мали характер дуже діловий і переходили головно під кличем фінансової санації Т-ва, бо Т-во за урядування попередного голови впало в великі довги (з днем 1. III. ц. р. 66.000 зол.). На Заг. Зборах висунено цілий ряд проєктів санації, які дають надію, що Т-во скоро зможе піднестися економічно, хоч, що правда, в тому напрямі є багато труднощів. Заг. Збори вибрали новий Виділ Т-ва. Головою вибрано дотеперішнього урядуючого містоголову Др. В. Левицького.

Що укр. громадянство звертає щораз то більше свої очі в сторону Н. Т. Ш. ніщо дивного, бо, як відомо, укр. науку на Вел. Україні цілком розгромлено і знищено так,що вся правдива укр. наука в краю щораз то більше концентрується довкруг Богословської Академії та Н.Т.Ш. Національний характер світської укр. наукової установи Н. Т. Ш. став можливим, як відомо, щойно по уступленню попередного голови. Новий голова Др. В. Левицький, знаний зі своєї глибокої вчености, солідности й обовязковости та громадської й національної праці дає вповні запоруку, що він постарається перевести в життя ставлені до Н. Т. Ш. вимоги, оскільки на це позволять невідрадні обставини.

З Гр.-кат. Богословської Академії. Довідуємося, що Др. Ю. Полянський на основі своїх наукових праць покликаний викладати на фільософічному факультеті Гр.-Кат. Богословської Академії у Львові, і вже оголосив свої виклади на Академії з об-

сягу антропогеографії. Ґратулюємо і бажаємо гарних успіхів у праці. Там же розпочався теж кооперативний курс інавгураційним викладом пос. О. Луцького, який представив слухачам у незвичайно цікавій формі сучасне господарське положення та підчеркнув, яке значіння може мати духовенство як моральний чинник в боротьбі зі сучасним економічним лихоліттям.

Новим лявреатом Нобля став англійський письменник Джон Гелсворті (ур. 1867 р.), один з найбільше знаних сучасних письменників Англії. В своїх творах порушує він передусім соціольоґічні питання, бере в оборону економічно слабих і критикує теперішний суспільний лад. Гелсворті це вже пятий англійський письменник — лявреат Нобля (Кіплінг, Їте, Гарді, Шов). Чи не розпочати б і українцям старання, щоб мати теж свого лявреата Нобля. Письменники, що заслугують на ту нагороду може й більше як деякі дотеперішні лявреати і у нас хіба є!

Ucrainica. В Румунії як видання Академії Наук появилася книжка: Catalari polani in tarile romane — польські мандрівники на румунських землях. Праця обговорює 20 звітів з подорожей і польських посольств через простори, що належать нині до Румунії, від Еразма Отвіновського (1557) до І. Крашевського (1843). Між іншим є там теж текст звіту з подорожі Гетьмана Пилипа Орлика (1722), вперше опублікований.

В ч. 4. есперантського журалу Флямандців „Flandra Esperantisto“ появилась стаття п. н. „La Ukrainoj kaj la Krakova kongreso“ — завваги в звязку з відомою подією на Міжнароднім Конгресі Есперантистів в Кракові.

В. ч. 5. цього ж журналу знову стаття: „Esperanto kaj malgrandaj popoloj“, де між іншим і українська проблєма порушена, а теж стаття: „La Ukraina Movado“ в двох числах 5. і 6. написана з великою прихильністю до україців, хоч подекуди виказує незнання дійсности і оперує фантастичними відомостями.

Львів у світлині. „Чого не знаю, того не люблю“, отже, щоби полюбити Львів, треба його пізнати. Тим кличем руководилось Українське Фотографічне Т-во, відкриваючи в листопаді с. р. виставку „Львів у світлині“. Виставка мала радше документарне завдання, аніж мистецьке. 22 авторів у 365 образах старалися представити Львів, його краєвид, архітектуру, життя. Не вдалося це їм зробити совершенно, всетаки велику частину завдання виконано з успіхом. Треба би таку виставку повторювати щороку, додаючи до існуючих уже образів нові; так може вдалось би зробити початок музею нашого Львова. Це дуже важна ідея і У-Фо-То має велику заслугу для нашого Львова, що друге (за „Плаєм“) поставило одним зі своїх завдань пізнати й причинитися до пізнання у других славного города Львова.

Розміщення образів на виставці йде за темою образів (прим. проходи, архітектура, жанри і т. п.). Деякі теми не вповні оброблені, прим. Львів у масовім чи промисловім життю, Львів в архі-

тектурі ренесансу, Львів — новочасне місто. Деякі теми опрацьовано як на першу виставку надто може подрібно, прим. св. Юр чи Успенську церкву. Ті недотягнення напевно закриють дальші повторення виставки в наступні роки.

„Фотографію батьківщини“ (Heimatphotographie) можна розуміти документарно, обєктивно, але можна її брати теж під знаком субєктивного відчуття, по мистецьки. Виставовий комітет поставив свою цьогорічну виставку по документарному розумінню, тому то образи розміщено не в групах авторів. Це безумовно не дає звичайному глядачеві легкої можности осудити працю поодиноких авторів. Всетаки попробуємо схарактеризувати бодай важніших, у порядку, як їх відзначило жюрі виставки.

О. Мох бере Львів переважно субєктивно, з нахилом виріжнити краєвид та архітектуру (Василіянська церква ч. 91, І. диплъом). В. Щурат світлить головно архітектуру та загальні краєвиди („Нове Знесіння“, II. диплъом). В. Тарнавський ставиться до світлення Львова документарно; навіть нагороджена III. дипл. картина „У місячному світлі“ дає доказ тому. Чисто по мистецьки трактує свої картини Р. Совяковський; це типовий представник фотографіки на тій виставці. Масовизм зашкодив тим разом Я. Савці: його образи всі однородні своїм технічним виконанням (виїмок: жанри та нічні знимки). Ю. Дорош світить властиво минулорічними образами в 2. вист. фотографіки; вони, треба признати, першорядні. Д. Фіголь дав мало образів, та за те дуже старанно викінчених. У його речах слідне дальше старання самостійного підходу до обєкту зняття: майже всі його видніші знимки, це студії. Недбало виконаний образ Е. Храпливого. Слабші сьогорічні жанри Н. Нижанківського. Цікаво, чисто документарно, зі становища знавця-архітекта трактує свої образи В. Січинський. Технічно недбалі образи М. Ганицької та Б. Борща, добрі, й чисті С. Войтовича. Той останній має всякі дані, щоб станути в майбутньому на перших місцях. Жюрі не визначило ніякої премії С. Подляшецькому, який дав прекрасні, дуже культурні нічні зняття. Цікаві діяпозитиви (на жаль не вповні добре викінчені) дав С. Дмоховський. Якось сіро вийшли речі О. Балицького; вина тут мабуть провінціяльних паперів.

Майже всі образи виконані в бромовій техніці, безконденсоровими апаратами, гострим обєктивом. Виїмки: О. Мох і С. Щурат (монокль, сітка). Бромолії дали Р. Совяковський та Ю. Дорош.

Катальог виставки виданий дуже культурно: 20 картин-ілюстрацій (деякі непотрібно в цинкографії сконтрастовані) та гарне введення Дра І. Крипякевича повинні його зробити обовязковою книжкою кожного українця Львова. Ціна смішно мала (50 гр.!).

С. Л.

З листування Редакції:

До Хв. Редакції місячника „Дзвони“. Вельмишановні Панове! Домагаюся і прошу Вас не відмовити, в обороні чести мого імення і громадсько-церковної діяльности, надрукувати в хв. міс. „Дзвони“ нижче подане моє спростування на неточні і неправдиво-фантастичні припущення Вашого співробітника п. С. Л., якого ст. „Як і кого виховує сучасна преса й літе-

ратура" помістили „Дзвони" в ч. 9 (18) за вересень 1932 р. сс. 598 — 605. В цій статі на ст. 602 в прим. 4. автор цілком необачно й легковажно зачепив мене особисто та подав про мою діяльність абсолютно неправдиві інформації. Мені було спеціяльно неприємно і болюче читати це власне на сторінках місячника, котрого я з особливим інтересом читаю і багато думок поділяю.

По першому, я хоч і не католик, але *віруючий християнин Православної Церкви і до франк-масонів ніколи не належав і напевно ніколи не належатиму.*

В ж. „Реліґ.-Науковім Вістнику" я містив не тільки цю суто інформаційну розвідку про абсолютно невідоме в нашім громадянстві товариство „розенкрейцерів", але також на інші теми, як от про Молитву, про Мішані шлюби, про Різдвяну молитву, про Тайни Служби Божої і про інші цікаві питапня, про які звичайно у нас не пишуть, треба признатися, головно з причини убогости нашої духовної публіцистики. Одначе я смію проте думати, що наколи б я й зараз надіслав напр. до „Дзвонів" подібну статтю, шан. п. редактор напевно не відмовився б її друкувати! З того, що я пишу на такі „дражливі" теми не виходить льоґічно, що треба обвинувачувати мене в цих гріхах, так само, як колись ніхто з православних мене не обвинувачував в зраді вірі батьків тільки тому, що я впродовж більше як року надсилав за власним підписом дописи до католицького часопису у Філядельфії!...

По другому, *моє сучасне видання — реліґійні Бюлетені Еклєзія,* які я видаю для інформації не так української як головно чужої преси вже рівно три роки, *є видавані виключно за мої власні засоби, а також за передплату.* Серед передплатників знаходяться люди ріжних Церков, але мабуть найбільше католиків, так само як католицькі часописи найбільше передруковують мої новинки. Вже як казати про підтримку, так я її дійсно, слава Богу, маю і то в особах щонайвищих достойників ріжних знову таки християнських Церков, а між ними римо- і греко-католицької, а виявляються вони не в якихось субсидіях, лише в звичайній передплаті та в надзвичайно прихильнім листуванню, що для мене особливо цінне. Натурально, здебільшого це люди культурні і розумні. Справді мені шкода, що Ваш співробітник наперед не довідався, що я вже рівно 24 роки жию в Швайцарії, де маю постійну працю і навіть нерухомий маєток; може тоді він не зробив би отих дурних підозрінь про масонські та кальвінські гроші без котрих, на його думку, неможливо видавати навіть таке скромне видання як Еклєзія!... От власне тому, що я видаю ці Бюлетені виключно своїми засобами і власними силами, вони на жаль ще так слабосильні і не стоять на бажаній технічній висоті.

Нарешті, по третьому, ще мушу Вас запевнити, а одночасно пояснити авторові статті, що *Еклєзію зовсім не надсилається до української періодичної преси даром, лише в обмін виданнями* і що на цім, мені здається, не я трачу, лише всі ті видання з котрими обмінююся (а зараз я одержую на всіх мовах більше 200 назв!), бо вони здебільшого усі мають відносно більшу ринкову цінність, як мої скромні Бюлетені, котрих я не можу навіть друкувати, лише сам відбиваю на циклостилі! Отже як хто на кого має більше шансів впливати, коли про „вплив" взагалі тут можна казати, так це певно не я, а без порівнання сильніша преса на мене! До певної міри це відбивається, коли я при всім небажанню роблю помилки на підставі інформацій рідної преси... Зрештою ані я, ані *мої бюлетені не мають ніякої мети провадити якоїнебудь політики, навіть церковної. Еклєзія подає виключно річевий строго перевірений інформаційний матеріял і притім у формі абсолютно безсторонній і безкритичній.* Так принаймні я стараюся робити завше і сумлінно. І це дає такі наслідки, що не має абсолютно одної новинки, котра не була б певедрукована сотками видань на ріжних мовах. Найкращий доказ, що в тім самім числі „Дзвонів", де поміщені денунціяції на мене п. С. Л. трохи дальше на ст. 624 передрукований один з комунікатів Еклєзії!...

Накінець звертаю увагу, що оці мої пояснення я в більшости вже подавав прилюдно в французькій мові в ч. 27—28 і в 57 тої Еклєзії та в окре-

мім обіжнику. Моя діяльність завше була і буде цілком отверта, чесна і без ніяких таємничих заходів. Тому я хочу, щоби і мене критикували так само чесно і не приписували мені ніяких фантазій неіснуючого. У всякім разі чесний хрситіянин навіть в найкращих інтенціях, які, я припускаю, були у п. С. Л., не мусів би обвинувачувати в такий негарний спосіб людину, котра фактично ані йому особисто, ані Церкві, ані суспільности нічого злого й аморального не зробила.

Особисто я з охотою прощаю п. С. Л. його гріх, але в його статті порушена моя честь як публіциста, а крім того цю статтю передруковують в інших виданнях („Укр. В." і ін.) і для мене впрост неможливо скрізь посилати спростовання, тому саме я й домагаюся від ред. „Дзвонів" поміщення цього мого пояснення, бо так принаймні годиться зробити після звичайних етичних законів друкованого слова. Ходить не про сатисфакцію, лише про правду!

З правдивою пошаною і братерською любовію залишаюся

Евген Бачинський,
канд. теол., ред.-вид. Еклєзії в Женеві.

По прочитанні наведеного листа автор згаданої статті дав слідуюче вияснення:

Щодо повищого „спростування", то признаюся, що без прямих доказів запідозрив п. Евгена Бачинського у приналежності до масонерії та видавання бюлетеня „Еклєзія" за гроші „братчиків". Зробив я це в добрій вірі, не припускаючи навіть, щоб „кандидат теольогії і віруючий християнин православної Церкви" (як п. Е. Бачинський себе називає), не бувши масоном міг друкувати апотеозу масонерії. Коли ж він, як каже, не масон, то не остається мені ніщо інше, як тільки просити вибачення за мою інсинуацію. Ну, і маю, приватно бодай, право пожаліти та подивуватись, що православні богослови навіть без редакційної замітки друкують у своїх виданнях апотеозу масонства та теософії. І мушу ще додати, що не маю, як християнин, великого довіря до здорового критицизму в богословських справах п. Е. Бачинського, видавця „Еклєзії". Бо, коли він уважає свою статтю про „Rose-Croix" тільки за „дражливу", а не крайно шідливу, то виходить, що він і на гаряче не дує, а каже, що воно тільки... не тепле.

Л. С.

Рецензії.

Іван Филипчак: **За вчительським хлібом.** Повість з життя молодої вчительки. 1. том видавництв відділу товариства: „Взаїмна поміч укр. вчительства". Самбір 1932.

Визначні европейської слави педагоги як Руссо та Песталоцці розвивали свої педагогічні теорії у формі повістей. Руссо написав свого: „Еміля", Песталоцці написав педагогічну повість: „Лєнард і Гертруда", — твори, які мали величезний розголос свого часу і проломлювали леди новітним поглядам авторів на виховання.

Цього випробованого вже способу ужив й автор нашої повісти: „За вчительським хлібом", висл. проф. учит. семінаря в Самборі Іван Филипчак. По прочитанні повісти мається враження, що автор фабулою героїні Олі Чучмаківної повязав лише свої вельми цінні уваги та замітки на тему, що *годиться своє особисте щастя пожертвувати для щастя свого*

народу, (ст. 167) що погано є для кусника хліба покидати свій обряд і свою націю, і що найбільшим достоїнством на Україні бути вчителем свого народу!... (ст. 267).

Отже повість має виразно громадянсько-виховну тенденцію і коли б ми навіть її автора не знали, по прочитанні книжки ми сказали б, що писав її певно учитель, який знає *знаменито шкільне життя* та який *любить вчити*, а при навчанні й *виховувати*.

Що автор знаменито *знає шкільне життя* свідчать про те слідуючі описи й події з нього: нарікання на високу шкільну оплату (ст. 5), нарікання учениць на велике число польських лєктур (ст. 68), опис свято-андріївських шкільних вечерниць (розд. XIV), прегарна методична лєкція української мови на основі Шевченкової поеми: „Мені однаково" (ст. 84 і сл). вечерниці „Рідної Школи" як власниці приватного жіночого семінара на дохід тієї інституції (розд. XV); вірний опис загальних зборів семінарицької читальні і критика діяльности виділу, (розд. XVI); опис іспиту зрілости (розд. XVII) і поматуральний комерс, (гл. XIX); вичікування на посаду бідних семінаристок, їх розчарування і розпука. Знання школи доказують також вірно схоплені так відємні як додатні типи професорів. Між відємними (їх небагато) є той, що „все директорові до уха шепче" (ст. 66) і який директорові доніс, що Оля Чучмаківна належить до комуністичного гуртка (ст. 83). До додатних типів належать передусім директор, добрий педагог, приятель молоді, дальше україніст Антоненко, який має симпатію у молоді, боронить її, і хиби молоді справляє в розумний і тактовний спосіб, а накінець вчитель природи, який приготовляє не лише для школи, але й для життя.

Автор-учитель, а до того й природник не забуває про свою задачу *навчання* і в своїй повісті. Ми знаходимо там поучення: як робити овочеві вина, як закладати сад і огород, як щепити дерева, як пересаджувати й ублагороднями збіжжа, заводити пасіку, закладати молочарні, як обходитися з положницею, тощо...

Попри навчання повинен вчитель також *виховувати* людей чесних, характерних, спосібних до життя. І наш автор-учитель про це не забуває. До таких гарних, виховних місць нашої повісти належить передусім згадана нами вже лєкція української мови як розправа з комунізмом, яким вже заражені й молоді душі семінаристок, між ними й нашої геройки Олі Чучмаківної; прегарна, повна змісту промова директора на поматуральному комерсі, якої закінчення позволимо собі дослівно навести: „І я не думаю — говорив директор — щоби між Вами найшлась одиниця, що покинула б ниву праці між своїм народом, а пішла шукати чужих богів. Коли б котра з вас ці мої прикази зломала, — я відрікаюся її. Це — не моя учениця — це не дитина нашої школи!.. Така — хай буде п-р-о-к-л-я-т-а!"

Та мабуть найкраще виховне значіння має сильно-драматична сцена, коли Оля бере в оборону перед своєю майбутньою

тещею шовіністкою Чаплянською честь українських дітей, які по думці тої ж мусять бути всі тупаками — кретинами. А вжеж найсильнішим є місце повісти, коли Оля на жадання пані Чаплянської, щоб вона покинула свій обряд, відкидає з повним достоїнством не так ображеного особистого як більше національного почування, кажучи, що за такою підлою особою, яка відреклася віри і нації, кожний чесний чоловік сплюне" (ст. 164). Оля, інтелігентна жінка також по джентельменськи зриває зі своїм судженим Маріяном, а її історіософічні заключення (ст. 211 і сл.) мають не лише проминаючу ефемеричну повістеву вартість, а є арґументами, що безоглядно заслугують на увагу, які треба б нашій молоді на память вивчитися.

З великим признанням треба піднести любов Филипчака не лиш до своєї нації, але й до релігійних цінностей та свого обряду. Ми стрічаємо в його повісті прегарні описи Різдвяних, Великодних та Йорданських свят, ми читаємо (на ст. 131) про велику культурну й виховну вартість християнства. Лише з одним поглядом годі нам з автором згодитися, саме: на стор. 94. читаємо такі ради Антоненка для учениці Чучмаківної: „Коли не хочете повалити у своїй душі віри, не читайте дрібних, глумливих статтей, а возьміть поважніші речі в українському чи в інших перекладах, твори вчених людей, як Віппера, Ренана, Штравса". На нашу думку читання цих псевдонаучних творів ворогів християнства теж добре можуть захитати віру у такої молодої семінаристки, непідготованої ані фільософічно ані апольоґетично до перетравлення таких квестій. Як гарно було би Антоненкові ограничитися на вказанні книжок Чермінського, Моравського, Клюга й інших апольоґестів християнської віри [1]).

Попри ті додатні цінності книжки „За вчительським хлібом", має вона й свої малі хиби, що повстали хіба з переочення. Вкажемо на деякі з них. І так стара мати Олі не вміє вимовити слова „психольоґія" і не розуміє його, (ст. 19) думаючи, що це якась наука про „пси", а та сама Олексиха вислухує небавом самообвинення Олі, що чогось їй так нині в школі в голові помішалося, що не знала навіть правила Пітагора (ст. 66).

Тяжко повірити також в таку річ, щоб пані Чаплянська не знала, що її муж, з яким живе вже близько тридцять літ, є сином священика, є перевертнем.

Теж Мирослав Дубовий, знакомий Олі ще зі шкільних комуністичних гуртків, являється при кінці повісти як „deus ex machina", як брат пані деканової, щоб добре погідно закінчити цілу повість. Ані пані деканова, ані о. декан ні разу за цілий

---

[1]) Автор повісти в тім випадку собі цілковито противорічить, бо з одної сторони вказує на значіння християнства і хоче його скріпити, а з другої каже одній з постатей повісти поручати твори учених, що зі всею силою ударяють в самі основи християнства і взагалі віри. Це зробив автор хіба тільки для самої характеристики даної постати, або взагалі зайшло тут якесь непорозуміння, бо інакше того місця не можемо собі пояснити. Ред.

рік побуту Олі в Гуменнім не згадують про свого брата (чи там шурина) Мирослава і щойно ненадійна поява Мирослава в Гуменнім відкриває тайну, що Мирослав і Оля давні знакомі.

Повість має й епільог. Праця Мирослава й Олі над піднесенням культури села доказують чудес. Це констатують учителі Олі, які приїхали по десятьох літах на літний віддих до Гуменного і подивляють культурний вигляд і економічний доробок села завдяки праці цих двох ідейних одиниць Мирослава й Олі, які пішли за покликом своїх професорів, які вчили, що найбільшим достоїнством на Україні бути вчителем народу!

Порівнаймо епільог повісти з тим, що пише проф. крак. універс. Станислав Кот у своїй історії виховання про повість Пестальоццого: „Лєнард і Гертруда". „Повість та" — пише Кот — „є історією нужди робітничої сільської родини муляра Лєнарда і піднесення її завдяки енергії, чесноті й моральній вартості Гертруди, а на кінець і піднесення цілого села завдяки зусиллям пастора, вчителя і Гертруди. Пестальоцці хотів доказати, що народні верстви можна піднести, якщо знижимося до умовин їх побуту й через поправу їх життя приготовимо їх до більшої дбалости, до мужнішої боротьби з твердою дійсністю! Життям приготовляти до життя.

Повість Филипчака має ту саму ціль, і це промовляє теж в користь нашого заслуженого педагога й автора.

Під оглядом технічним книжка видана недбало, бо має безліч друкарських похибок і дуже поганий папір. Та зате вона й дешева, бо коштує всего 2·50 зл. і тому пригідна до масового поширення між нашою молодю, особливо абсольвентками вчительських семінарів. Описане тут їх життя, ідеали, щастя та горе. Це їх книжка! *о. Юліян Дзерович.*

Дмитро Дорошенко: **Історія України 1917—1923,** І. том Доба Центральної Ради. Ужгород 1932. Ст. 1—437. Після появи II. тому історії відродженої Української Держави років 1917—1923 Д. Дорошенка появився заповіджений здавна перший том, присвячений добі Центральної Ради. На вступі запримічує автор, що в своїм творі не претендує ні на повноту зображених подій, ні на абсолютну обєктивність в їх представленні. Застереження самозрозуміле хоч би тому, що многі джерела ще нині не згромаджені разом, а деякі з живучих творців тих подій раді би в споминах свою діяльність представити іншою, хоч би з тієї причини, що вони це нині аспірують відіграти політичну ролю. Вкінці й сам автор був співтворцем подій в цій добі, не першорядним щоправда, але все не останнім. Здобутися на абсолютну обєктивність в представленні цих подій є прямо неможливим, тимбільше, що по добі соціялістичної Центральної Ради прийшла доба консервативного Гетьманату, в якій роля автора була першорядна. Одна доба є стисло звязана з другою, а звісно, що й на добу Гетьманату погляди й дослідників, і громадянства да-

леко не є згідні. Та мимо цього слід ствердити, що обєктивність автора при оцінці праці соціялістичної Центральної Ради є доволі велика. Автор віддав належне признання праці навіть тих керманичів розбурханої революцією стихії України в 1917/1918 р., що довели її судно вже в останніх тижнях 1917 р. на мілину, а згодом його зовсім розторощили. А здавалося, що ледви коли в історії від часів упадку Галицько-Володимирської Держави була така корисна нагода створити власну державу як саме 1917/1918 р. Вину прогайнування цієї нагоди слід положити на карк соціялістичного доктринерства та партійного фанатизму провідників, що у цю переломову хвилю вище поставили пусті звуки демократії та інтереси своїх партій, над добро Батьківщини. Не організацію війська, публичної безпеки та державного апарату поставили собі за ціль провідники тогочасної України, але агітацію та дальше революціонізування українських мас, тим разом вже не проти царату, ані наїздника, а... лиш проти себе самих, бо ж Генеральний Секретаріят хотів бути Урядом України. Причини провалу цілої справи можна би шукати й в несвідомості мас, одначе якщо прийшлобися сказати, котра з тих двох причин ділала більше деструктивно, то рішуче треба би твердити, що перша. Цього автор, бажаючи зберечи обєктивність, не говорить, одначе з представлених ним подій виходить це недвозначно. На нещастя Україна в головнім герою тогочасних подій проф. Грушевському не мала свого Масарика (якого сильветка в творі Дорошенка пересувається принагідно попри наші очі), ані Пілсудського. А ближчі співробітники проф. Грушевського Винниченко, Шульгин та другі далеко не дорівнували Бенешам в розумінні інтересів Батьківщини, хоч і тамті були дуже близькі досоціялізму. Коли ж мова про свідомість мас прим. польського королівства, то вони не дуже в національній свідомості йшли перед масами України. Зате розвал Росії які засоби в матеріялі та в людях давав до рук сучасній Україні? Лиш слід було їх використати та дати українським масам правопорядок і безпеку. Ось і провідна думка цінної книжки Дорошенка.

Автор починає свою історію України від часу вибуху світової війни та малює нам політичні настрої серед провідних українських шарів Придніпрянщини, Галичини та еміграції. Вибух російської революції зелєктризував також прибиту українську стихію, яка вилонює з-поміж себе тільки живучости та ерергії, що втягає в свою орбіту також змосковщених малоросів з України, а Центральна Рада стає з початку справді одним із центрів порядку серед зреволюціонованої Росії. Автор признає творцям Центральної Ради много дипльоматичного хисту, особливо в часі пертрактацій з російським тимчасовим правительством кн. Львова, а згодом Керенського, з Німеччиною та Австрією, таксамо до кращих сторінок діяльности Центральної Ради та Ген. Секретаріяту слушно зачисляє осягнене порозуміння з національними меншинами України. Та вже вчасно по-

являються негативи — повна нездарність в творенні державного апарату та прямо ворожа постава до „українського мілітаризму“. Всякі старання більше умірковених національних діячів як Міхновського, др. Луценка, Болбочана, Скоропадського та других, — а навіть декого з-поміж прихильних Україні генералів москалів, створити національну армію розбивалася об нечуване прямо доктринерство та ворожнечу до „мілітаризму“ навіть в той момент, коли більшовики вже обявили Україні війну, а в Харкові повстав конкуренційний „український“ більшовицький уряд. Це, чого так скоро позбулися не менші від наших соціялісти-більшовики та з усім реалізмом стали організувати червону гвардію та не фразами, а на кінці своїх багнетів почали нести свою ідею, цього не могли до останньої хвилі позбутися українські соціялісти. Війська не організували, а навіть самочинно зорганізовані відділи розпускали. Тому небавом мусіли послугуватися чужим німецьким мілітаризмом та за яку ціну? Те саме відноситься до організації держ. апарату та служби безпеки. А яку вдячність була би Центральна Рада добула собі серед українських, а навіть неукраїнських мас, якщо була би їм серед моря анархії дала якийсь лад. Вже по проголошенні більшовиками війни Україні в Києві свобідно відбуваються більшовицькі зїзди, а навіть більшовицьке повстання в Києві не уповажняло український уряд — по пониманні доктринерів — робити труси та арешти, щоби не впасти в підозріня реакційности. Арешт на бунтівників проти укр. держави вважав Винниченко доказом реакційности, зате зовсім приємливим вважав плян арешту своїх товаришів в Секретаріяті, противників рад. Брак політичної азбуки у сучасних провідників, що не має держави без її екзекутиви — війська й органів публичної безпеки довів — Батьківщину до руїни. Так само прямо якась незрозуміла ворожнеча загалу Центральної Ради до укр. самостійництва навіть тоді, коли воно було вже річчю реальною, є гідним доповненням до цієї частини діяльности української лівиці. Українські есдеки та есери були противниками українського самостійництва, а до проголошення самостійности змусили їх обставини, так оправдувалися з нагоди проголошення самостійности України — офіційні органи укр. есдеків та есерів. А це були часи, коли так провідні держави антанти як і осередні держави забігали в ласку укр. уряду — одинокого поважнішого політичного чинника в занархізованій Росії.

Ця перша частина історії Дорошенка перед берестейським миром безперечно найцікавіша та найбільше позчаюча. Часи берестейського мира, знані впрочім загалові з видавництва Червоної Калини, автор звязує з положенням на Україні, чим образ стає повніший та ясніший. Найблідше виходить третя частина — часи українсько-німецької та австрійської кооперації та назріваючого конфлікту, хоч щоправда ті часи частинно узгляднені в II. томі Дорошенкової Історії України.

Перший том історії Дорошенка це вельми поважний вклад в історичну літературу нашого недавного минулого. Праця написана критично, одначе без зайвого спинювання уваги читача на неважних подробицях, через що ціла праця нашого Дослідника дає образ живий та ядерний. До діяльности соціялістичного уряду та Ради ставиться автор — як сказано — обєктивно, хоч при тім видвигає незавидне положення близьких йому по політичним переконанням статечних шарів українського громадянства, згуртованих тоді в партії соціялістів-федералістів як Єфремова, Ніковського, Чикаленка та других, відсуваних послідовно від праці над будовою держави. В оцінці праці декого із тих умірковаиих людей, пізніших діячів з часів гетьманства як Василенка, Науменка та ще декого автор може надто поблажливий, бо годі признавати назву „давних українських діячів та педагогів" тим, які віддавали під анкетне вирішення змосковщених земських та мійських голов на Україні питання, чи для української дітвори наймолодших літ слід, і то лиш ступнево, заводити науку в його рідній мові. Таке ставлення шкільної справи на Україні, хоч би тільки автономічній, переконує лиш читача про це, що революційний київський куратор та його помічник так само не доріс до свого завдання як і соціялістичні доктринери до будови власної держави.

Інтересним в історії Дорошенкав ийшов також образ діяльности російських українців в часі світової війни та їх проникання в самоуправний апарат на Україні ще до революції, та все таки найцікавіша частина посвячена генезі Центральної Ради, та часи між появою І. а III. універзалу, дальше осінь 1917, коли то Київ стає на ділі осередком уваги не тільки антанти, що з розпукою старалася ратувати східний свій фронт, але всіх народів Росії. Яку ролю могла тоді Україна відіграти, якщо була би створила півміліонову армію та як інакше виглядав би нині схід Европи.

Зовнішнє видання книжки Дорошенка полишає багато до бажання. Численні в ній корректорські похибки; на ст. 253 уміщено ілюстрацію українського банкноту (100 гривень), який не є мабуть першим українським грошем.

Однак це все не зменшує великої цінности праці Дорошенка, яка крім наукової вартости може бути цінною виховною книжкою для молодого українського покоління. На великій невдачі Придніпрянської України слід кожному вчитися конструктивної праці своєї Батьківщини.

Книгописець.

Українська Загальна Енцикльопедія Книга Знання. Під головною редакцією Івана Раковського. Видання кооперативи „Рідна Школа". Львів. Том І. 1930—1931. Стор. 656+22 табл.; том II. 1931—1932. Стор: 656—22 табл. (Численні ілюстрації в тексті).

Потреба в українській енцикльопедії відчувалася вже від давна; зокрема конче потрібною була украінознавча частина енцикльопедії, яка, розуміється, не могла бути належно розроблена в чужих енцикльопедичних словниках — німецьких, російських, польських і т. д., якими досі доводилося користуватися за браком свого. Тому появу українського енцикльопедичного словника слід вітати, як дуже відрадне явище. Для украінознавства дає мова

енциклопедія дуже багато (хоч можна було б дати й значно більше). З зовнішнього боку виглядає вона дуже добре. Друк виразний, читкий, багато ілюстрацій, здебільшого добре виконаних. Словом, енциклопедія має без сумніву чимало позитивних сторін, на які вже вказував у „Дзвонах" рецензент І-го тому „УЗЕ" Др. М. Гнатишак. Та рівночасно з позитивними рисами мусимо констатувати в виданих досі двох томах „УЗЕ" й дуже численні прогалини, деякі фактичні помилки, загальне несолідне оброблення деяких галузей знання (особливо української історії, сходознавства й ін.), а вкінці — що особливо вражає — виразну тенденційність деяких (очевидно, не всіх) співробітників „УЗЕ".

Розуміється, що без прогалин, і часом дуже значних, не обходиться ніяка енциклопедія. Тим більше зрозумілі численні прогалини в першій українській енциклопедії, особливо у відділі українознавства. Тому в особливо велику провину ставити ті чи інші пропуски редакції й співробітникам „УЗЕ" неможливо. Але деякі пропуски аж надто вже разячі й здається зовсім не випадкові, але свідомі. Зокрема не знаємо, як зрозуміти такі дивовижні пропуски, як незгадання Преосв. Івана Бучка, гр.-кат. єпископа й визначного укр. патріота (згадаймо ролю Преосвященого в осені 1930 р.); ВПреосв. Олексія Громадського, правосл. архієп. Гродненського, українця, церк. історика, члена-секретаря правосл. синоду в Польщі; о. Теодозія Галущинського, б. ігумена манастиря ЧСВВ. у Львові, основника кількох укр. часописів, визначного богослова, заслуженого церковного діяча; о. Андрія Іщака, проф. гр.кат. богосл. академії у Львові, одного з найбільших сучасних украін. катол. учених, праці якого високо цінять навіть чужинці; о. Діонізія Головецького, ректора укр. василіянської колеґії в Римі, протоконсультора Чина СВВ., радника Конґреґації pro Eccl. Orient., знаного й шанованого й чужинцями за його науково-педаґоґічну працю, та деяких інших.

Властиво вже при першім погляді на „УЗЕ" кидається у вічі певна непропорціональність і неоднакова вартість в узглядненню ріжних галузей знання, що в великій мірі треба, здається, пояснити одноманітним складом редакції „УЗЕ" (природознавець, два історики літератури й лінґвіст, — і ні одного історика, ні одного богослова, ні одного правника або економіста; чи ж не доцільніше було б замість двох істориків літератури й мовознавця, ввести у склад редакції одного історика літератури, знатока мовознавства, а далі по одному: історикові, богословові й економістові, знатокові права, згл. правникові, знатокові економ. науки?!), а також нерівномірним складом співробітників „УЗЕ" в окремих галузях знання; отже нпр. історія літератури заступлена добре (Л. Білецький, В. Дорошенко, Б. Лепкий, М. Рудницький), так само історія фільософії (І. Мірчук, Дм. Чижевський), етнольоґія (З. Кузеля), кооперація (К. Коберський) і т. д.[1]). Натомість в деяких ділянках бачимо співробітників з зовсім незнаними нікому іменами, або хоч і знаних, але не тільки не авторитетних, але відомих дуже нещасливими „науковими" працями. Так нпр. сходознавство заступлене новим хлопцем, що не тільки не знає ні одної східної мови, та навіть не нотрафив скінчити в Празі Карлового університету, хлопцем, якому ще треба вчитися, а не співробітничати в енциклопедії[2]); тим часом для нас, українців, сходознавство є надто важною ділянкою науки, щоб її так легковажити, як це зробила редакція „УЗЕ", доручаючи відділ сходознавства надто молодому й некомпетентному співробітникові.

Подібно, зле є й з історією правосл. Церкви, опрацьовання якої редакція доручила менше авторитетному співробітникові Вас. Біднову, котрий до того ж відомий з тенденційного перекручування історії у своїх

---

[1]) Тут і нижче говорю виключно про „гуманістичні" (в тому числі й „суспільні") ділянки науки; наук математичних, природничих і т. п. в своїй рецензії зовсім не торкаюся.

[2]) Що цьому юнакові бракує ще загального знання, бачимо з його пояснень ріжних „гасел", поданих в УЗЕ", особливо ж з пояснення гасла „Буддизм", де цей „фаховець по сходознавству" пише, що „Будда відкидає всяку аскезу". Ясно, що ще не знає, що таке „аскеза".

творах (порів. нашу рец. на його „працю" — „Церк. історична наука в правосл. країнах"[1]); в останньому часі запрошено, крім Біднова, ще О. Вітенка (???), — імя досі нікому невідоме. І взагалі з історією України, в „УЗЕ" не гаразд, та про численні недоречності й всякі хиби в поясненнях „гасел" з укр. історії, ми ще будемо говорити пізніше. В кожному разі, буде шкода, що редакція „УЗЕ" не звернула належної уваги на історичні науки, зокрема на історію України й не доручила розроблення гасел з обсягу укр. історії більш авторитетним ученим, нпр. І. Кревецькому, М. Чубатому, о. А. Іщакові, Б. Барвінському тощо. З економістів (коли не рахувати кооператора К. Коберського) співробітничає в „УЗЕ" лише один мало знаний І. Кабачків (чому не запрошено авторитетніших учених-економістів, нпр. О. Мицюка, В. Тимошенка ітп., годі зрозуміти); українське та словянське мовознавство заступлено теж тільки дослідником Вас. Сімовичем, котрий, правда, написав досить поширену незлу укр. граматику (шкільного, не вищого, не наукового типу), але з наукових праць мало знаний. Чому не запрошено справжніх учених мовознавців, нпр. академіка Степана Смаль-Стоцького, і інших., — це так само незро-зуміле. Теж замало сил запрошено до правничих наук і богословії. Правда, для цих ділянок науки запрошено знаних і заслужених дослідників (правника-фільософа Ст. Дністрянського, історика права М. Чубатого, визначного фільософа о. Г. Костельника, автора праць з гомілетики й історії проповідий. Я. Левицького); але редакція „УЗЕ", мабуть, не уявляла собі, що для належного узглядненння їх треба було запросити відповідних спеціялістів поодиноких ділянок тих наук; тим часом серед співробітників УЗЕ, хоч є нпр. фаховець в христ. фільософії або в гомілетиці, але нема доґматиста, моралістa, патрольоґа; так само нема криміналіста, фінансіста, адміністративіста, — і це все д у ж е помітне в „УЗЕ". Запрошені сили, хоч дуже визначні в своїх ділянках, але годі їм обхопити як слід цілість тих так обширних наук. В результаті, бачимо нпр. беззмістовне пояснення гасла „адміністрація", відсутність таких навіть гасел, як „адміністративне право", „адміністративна юстиція" ітд., або зовсім невідповідне пояснення до гасла „византійство", пропуск серед богословів (під гаслом „богословіе", таких визначних східних богословів, як св. Григорій з Ніси, св. Максим Сповідник та псевдо-Ареопаґіт, хоч згадані далеко менше важні, і баг. ін.

Взагалі, богословії та церковним справам „УЗЕ" уділила аж надто мало уваги. Винна в тім лише редакція „УЗЕ", а не співробітники її в ділянці релігійних питань, бо — як довідуємося від одного з них, ред. „УЗЕ" сильно, прямо аж занадто скорочувала пояснення до гасел ре-

---

[1]) „Зап. ЧСВВ", IV, в. 1—2. Перекручення та тенденційне освітлення деяких фактів з історії та з сучасних справ Правосл. Церкви зустрічаємо нераз і в „УЗЕ". Так нпр. під гаслом „Партеній" співробітник „УЗЕ" (чи це Біднов, чи хто інший, — в данім випадку байдуже) дає таке пояснення: „укр. церк. діяч 1858—1922, митрополит автокефальної церкви"; отже з того виходить, що Митроп. Партеній належав до „української автокефальної церкви", як називається в „УЗЕ" лже-православну секту самосвятів-липківців. Тим часом, в дійсності, Митроп. Партеній до цієї секти не тільки не належав, але й відносився н е п р и х и л ь н о, й до кінця життя визнавав зверхність патріярха Тихона. — Про митрополита Антонія Храповицького співробітник „УЗЕ" пише так, „епископ волинський, а за гетьмана митрополит київський, відомий українoжер"... ітд.; здається, що метою цих рядків було підчеркнути, що „*за гетьмана* главою правол. Церкви на Україні був *українoжер*"; Але передусім, треба б зясувати, що розуміє співробітник „УЗЕ" під „українoжерством", а також до якого часу відноситься це „українoжерство" митр. Антонія; бо в 1918 р. митр. Антоній поводився в політ. справах радше, як український патріот (обстоював необхідність коронування гетьмана українською царською короною!), ніж як „українoжер"; а далі треба додати, що митр. Антоній був обраний на київську митрополичу катедру на епархіяльних зборах делеґатів від духовенства й світських то великою більшістю голосів. — Про інші подібні „пояснення" в „УЗЕ" з обсягу справ провосл. Церкви напишемо пізніше.

лігійно-церков. змісту і багато поданого пропустила. Подаючи відомості про ріжні краї, нпр. Білорусь, Болгарію, Польщу, Росію, Румунію ітд., „УЗЕ" поміщує більш або менш докладні дані з ґеоґрафії цих країв, історії, історії літератури, мистецтва ітд.; але гасел „Білоруська Церква", „Болгарська Ц.", „Польська Ц." ітд. немає зовсім. Виняток становлять лише анґлійська (анґліканська Церква) та грецька Церква (остання впрочім у ширшому розумінню, тобто ціла православна Церква). Додати треба, що слово „Церква" в „УЗЕ" весь час пишеться з малої літери: „церква"! Пояснення найважніших гасел, дотичних Церкви, такі коротенькі і часто баламутні або беззмістовні, що просто аж дивно; нпр. до гасла „Папа" пояснення в 2½ рядка! Гасла „Католицька Церква" нема зовсім; до гасла „Римо-католицька Церква" додане пояснення в кілька рядків, цілком незадовольняюче й не зовсім вірне. Гасла „Грецька Церква" й „Православна Церква" теж пояснені занадто коротко, а до того ж з деякими тенденційними вибриками: пишеться, що „характеристичною рисою п-ої ц-ви є принцип соборности" (???), що з історичного, й з правного, й з доґматичного боку не є правдою; далі, не зовсім точно говориться, що „грецьку церкву творять ріжні національні церкви: властиво грецька, українська, російська, румунська, сербська, болгарська та ін."; та в дійсності, Правосл. Церква розділяється не по національному, а по державному та історичному принципам; справа Правосл. Церкви на Україні й досі неясна, так само в Білорусі й Альбанії, натомість існує автокеф. Польська Православна Церква, а також автокеф. Церкви Константинопільська, Александрівська, Антіохійська, Єрусалимська, Кипрська (остання з обможеною автокефалією) ітд. І невірне й тенденційне пояснення до гасла „Автокефальність Церкви"; зокрема характеристично, що автор цього пояснення без жяких застережень називає „Українськими Автокеф. Правосл. Церквами" й обновленську „Церкву" піменівську й секту самосвятів-липківців. Значно ліпше пояснення подане (очевидно і н ш и м співробітником) до гасла „Греко-Католицька Церква", — шкода лише, що автор цього пояснення чомусь не зупинився хоч би коротенько на визначній ролі Впр. Митроп. А. Шептицького й зовсім не згадав Впр. Еп. Гр. Хомишина. Так само в поясненні до гасла „Греко-Католицька Богословська Академія" (у Львові) не згадано імени її основника Митр. А. Шептицького й не вказано основної ідеї, наміченої Митрополитом для праці Академії. Не згадано й імени ректора Академії. Про греко-катол. семинарії у Перемишлі й Станиславові сказано лише, коли вони засновані, але ким засновані, хто ними кермує, що вони з себе уявляють — ані слова. Про журнал „Богословія" ледви два слова — не вказане ані імя основника й редактора (хоч у поясненнях інших гасел в „УЗЕ" здебільшого вказується не тільки імена основників та редакторів, але часом навіть й імена головних співробітників), не зазначено, що це нині єдиний укр. періодичний науковий журнал, не вказано, яка його програма і зміст ітд.

Кидається у вічі також перевага ліберально-соціялістичних симпатій серед членів редакції та співробітників „УЗЕ", також петлюрофільство, а в перших зошитах неначе й більшовикофільство декого зі співробітників, а рівночасно з тим виразна антимонархістична тенденційність. Досить прочитати пояснення до гасел „Антоній" (порів. вище), „Липинський" (див. „Дзвони", 1931, рік) та низки інших, а з другого боку переглянути гасла „соціялістичні", „більшовицькі" і т. п. Помічається також пропущення цілого ряду відомих українських н а ц і о н а л і с т і в і м о н а р х і с т і в, а рівночасно старанне узглянднювання далеко менше вартих уваги соціялістів, більшовиків, а також петлюрівців. Характеристично, що „б о л ь ш е в и з м о в і" й т. п. гаслам відведені цілі шпальти, а „П а п і" — лише 2 ½ рядка!

З інших недостач найважливіша це безперечно відсутність бібліоґрафічних вказівок (через це вартість „УЗЕ" зменшена принаймі у два рази), далі дивовижна нерівномірність у поясненнях „гасел" (нпр. білоруській літературі присвячено значно більше місця, ніж німецькій та російській!) не зазначення при відомостях при іменах багатьох письменників та учених їх українського походження, залічування до російських учених

і мистців багатьох українців ітд.[1]). З менших недостач згадаємо ще про дивовижну й ніким неоправдану москалізацію українських прізвищ: „Боґдановіч“, „Ґрадовскій“, „Ґаршін“, „Ґріґоровіч“ ітд., так само й білоруських, нпр.: „Ґлінка“ ітп.

Недостач є безперечно більше. Ми зупинилися лише на деяких, котрі нам особливо кинулися у вічі. Але деякі з недостач можна ще виправити у приобіцянім (в передмові до І-го тому „УЗЕ“) додатковім зошиті, в якім мають бути подані поправки. Нашими увагами ми не хотіли лише „критикувати“ працю редакції та співробітників „УЗЕ“, а бажали, поперше, вплинути на поліпшення її в останній частині (в якій зокрема має бути найважніше гасло „Україна“ з найширшим поясненням, мабуть на кільканадцять сторінок) та в додатковім зошиті, а по друге, допомогти читачеві в критичнім відношені до „УЗЕ“. Та будь-що-буть, в „УЗЕ“ всетаки є багато цінних і важних відомостей, чого ми ніяк не хочемо неґувати. В двох наступних книжках „Дзвонів“ ми подамо в альфабетичнім порядку наші докладніші поправки та доповнення до двох томів „УЗЕ“. *В. З.*

---

[1]) Раз-у-раз зустрічаємо нпр. в „УЗЕ“ вираз „російський маляр укр. походження“. Для нас лишається незрозумілим, чому маляр-українець має бути називаний „російським малярем“. Впрочім, вирази „укр. маляр“ і „рос. маляр укр. походження“ прикладається в „УЗЕ“ без якоїсь виразної системи, випадково. Подібно й з виразами: „укр. учений“ і „рос. учений укр. походження“. Нпр. Лев Мечник(ів)-Спадаренко, славний історіософ, автор відомої французької праці „La civilisation et les grandes flenves historiques“ фіґурує в „УЗЕ“, яко „р о с і й с ь к и й учений укр. походження“, очевидно тому, що деякі твори писав по російськи. Чому ж в такому разі не названо його „ф р а н ц. ученим“ (бо ж найважніший твір його французький)! Очевидно, деякі співробітники „УЗЕ“ ще досі не вийшли поза межі етноґрафічно-лінґвістичного розуміння українства.

Видає Видавн. Кооп. „Мета“. Відвіч. ред. ПЕТРО ІСАЇВ.

АДР. РЕДАКЦІЇ Й АДМІНІСТРАЦІЇ: ЛЬВІВ, ЯПОНСЬКА Ч. 7/ІІ. ТЕЛ 94-56.

ВІДБИТО В ДРУКАРНІ „БІБЛЬОС“, ЛЬВІВ, ЯПОНСЬКА 7. ТЕЛ. 14-78.